

СБ. (Алт.)
А-798.

АРГЫМАК

1982

Гуркин Г. Хан Алтай Х., м., 1936

АРГЫМАК

Литературно-художественный жуунты

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги . 1982

398:

Армийск
1982

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТ
СРОКОВ ВОЗВРАТА
ФИЛМ ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

209. 0002. 814389.

А 7050
М (03)
С Горн

1982

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ АВТОНОМНЫЙ ОБЛАСТЬКА 60 ЫЛ

Туулу Алтайдын жебрен ле жараш јерине јаан ла сүүнчилү байрам келди. Областын бастыра ишкүчиле јаткандары Горно-Алтайский автономный областын 60-чы јылдыгын иште ле политический бийик кәдүрингиде темдектеп турулар.

1922 јылда 1-кы июньда Бастыраоссийский Тәс Исполнительный комитет Горно-Алтайский автономный область тәзәлгәни керегинде Декрет јәптәп јарлаган. Алтай албатынын национальный јадын-јүрүминин ајалгаларына келиштире национальный государственность болотон право берген јаан учурлу ол государственный керек Коммунистический партиянын ленинский национальный политиказын јүрүмде бүдүргенин керелегени болуп јат.

Горно-Алтайский автономный областын алтан јылдыгы КПСС-тин XXVI съездинин, КПСС-тин Тәс Комитединин ноябрьский (1981 ј.) Пленумынын, СССР-дин ле РСФСР-дин Верховный Советтеринин сессияларынын јәптәрин совет албаты бийик политический эрчимле, јаан творческий кәдүрингиле јүрүмде бүдүрип, Советский Социалистический Республикалардын Союзы тәзәлгәнинин алтанынчы јылдыгына белетенип турган өйдә темдектелип туру.

Октябрьский революциянын жеңүзине улу Ленин тәзәгән јайым советский республикалардын Союзы ороонынын јаан ла оок албатыларын бузулбас нак билеге бириктиреле, оорды улу јаан керектер бүдүретен ле өнжип өзәтән ырысту јүрүмнин телкем јолина тургускан.

Совет јаннын јылдарынын туркунына алтай албаты өнжип өзүп келгени, экономикада ла культурада онын једимдери партиянын ленинский национальный политиказын јүрүмде бүткенин јарт керелейт.

Алтай албаты бойынын бүгүнгиле ырысту јүрүмине једип келген јол кату ла уур болгон. Оны мындый бир кезек исторический керектер керелейт. 1756 јылда 12 алтай јайзаннын сураганы аайынча кзаннын башкарузы алтайларды Орус государствотонын улузы эдип кожуп алган.

Алтай албаты акту бойынын күүниле Россияга киргени жайалталу ла иштенкей бу албатыны кырылып жоголорынан аргадаган. Ле Россия-дагы каан жаңы алтай улусты социальный ла национальный базымчык-таг жайымдабаган. Жаңыс ла Октябрьский революция, социализм жем-ген ле Советтер ороонунда бастыра нациялар ла ук албатылар бой-бойына интернациональный өмөлөшкөн шылтуунда бойынын жүрүм-салымынын ээзи боло берген алтай албаты экономический ле культурный өзүмде жаан једимдерге једип алган. Јебрен историялу алтай-лардын чындык биографиязы бистин советский социалистический Тө-рөлистин биографиязыла кожо башталган.

Туулу Алтайдын озогы жүрүминен уур-күч немелер арткан. Мын-да јуртаган албаты политический, культурный, экономический јачынан өскө албатылардан тыг сондогон. Промышленность јокко јуук. Озогы бйдө бийлеп турган класстар башка-башка ук албатыларды бштөшти-рер политика өткүрген.

Туулу Алтай автономный область болуп төзөлөри уур айалгаларда өткөн. Башкараачы партийно-советский ишчилер, анчада ла бичикчи алтай улус једишпей турган. Ол јанынан уур-күчтерди РКП(б)-нин Тбс Комитедининг ле партиянын Күнбадыш-Сибирьдеги Краевой ко-митедининг болужыла јоголгон.

Баштапкы јылдарда Туулу Алтайдын политический, социально-эко-номический ле культурный сондогонун јоголторго бистин орооннын башка-башка нацияларлу албатыларынын ийген улусы, чындык лени-нецтер ле интернационалисттер келип, бойларынын бастыра ийде-чыдалын берип иштегендер. Олордын тоозында: П. Я. Гордиенко, Н. Ф. Иванов, К. И. Зыков, Н. М. Кузенский, А. И. Марк, А. Д. Парк, Э. Я. Чокк, Я. А. Алдер, Л. А. Папардэ, И. Шувалов ло өскө дө көп-көп нөкөрлөрдинг ат-нерезин ле эткен ижин Туулу Алтайдын ишкүчи-ле јаткандары качан да ундыбас.

Алтай улустаг көп тоолу партийный ла советский ишчилерди 1923 јылда 15 декабрьда Улалуда (эмди Горно-Алтайск город) ачыл-ган советско-партийный школ белетеген.

Албаты-хозяйствоны орныктырган јылдарда совпартшколды 164 алтай кижии үренип божоткон. 1924—1934 јылдарда, он јылдын турку-нына областтыг советско-партийный школын 250 партийный, совет-ский ле комсомольский ишчи үренип божоткон.

Тоолу јылдардын туркунына јит алтай коммунисттерден јак-шынак башкараачы ишчилер белетелип өзүп чыккан. Олордын орто-до: И. С. Алагызов, Е. С. Сузопова, Л. П. Таушканов, А. С. Алагызов, М. И. Ялбачев, И. С. Толток, П. С. Хабаров ло өскөлөри де.

60 јылдын туркунына алтай албатынын жүрүминде кандый жаан социально-экономический жаңыртулар болгоны мындый керектерден көрүнөт. Колло эдип турган иштү, ас тоолу кустарный ла јарымдай

кустарный предприятиелердин ордына эмди бистин областьта оңдүү металлургиянык, горнорудный, агаш, агаштан продукция эдео, жеңил, аш-курсактык, строительный материалдардын, өскө дө промышленностьтык эмдиги өйдөги жап-жаңы техниказыла жеңселген, нургулай механизировать эдилген предприятиелери иштеп турулар.

Бүгүн бистин областьта промышленный производство, 1922 жыл-дагызына көрө, 55,3 катап көптөгөн. Жуунык алдындагы 1940 жылда Туулу Алтайда жылына эткен продукцияны эмди областьтык промышленный предприятиелери бир айдык туркунына эдип чыгаргылайт.

Калганчы жылдарда жаңы жаан промышленный предприятиелер: Маймадагы саржу ла сыр эдер завод, «Подгорный» совхоз-завод ло өскөлөри де иштеп баштадылар.

Жаңыс ла онынчы бешжылдыктык туркунына беш жүс километрден ажыра электролиниялар өткүрилди. Областьта бар тогус аймактык алтызы электричестволо жеткилдейтен государственной сетке колбоштырылды. Он биринчи бешжылдыкта областьты электричестволо жеткилдеер ишти божодорго 35—110 киловольт напряжениелү 967 километр электролиния өткүрилер. Бу өдүп жаткан бешжылдыкта строительно-монтажный иштердин кеми, онынчы бешжылдыктагызына көрө, эки катап көптөөр.

Областьта промышленностьтык өзүми сүреен жаан социальный учурлу болгонын аңылу темдкетеер керек. Промышленный өзүмле кожо кечеги көчкүн ле жарымдай көчкүн жүрүмдү алтайларда советский ишмекчи класстык отряды тзззлди, национальный технический интеллигенция өсти.

Туулу Алтайда ленинский кооперативный планды жүрүмде бүдүрген шылтуунда алтай деремнеде жүрүм жаранып кубулды.

Совет жагнын жылдарынын туркунына колхозтор ло совхозтор тзззлзлз, экономиказы тыгыды, олардын ижинде концентрация ла специализация теренжиди, журт хозяйство индустриальный тзззлзлз болуп барып жат.

Бүгүнкү күнде Туулу Алтайда журт хозяйствонык областной правлениези башкарып турган 20 колхоз ло 28 совхоз бар. Ого үзеери бистин областьта «Алтайанпром» биригүнкү аңдар өскүрип турган жети совхоз, крайда «Адарупром» биригүнкү адарулар өскүрип турган «Нектар Алтай» совхоз, ВАСХНИЛ-дин Сибирьдеги бөлүгүнкү Горно-Алтайский ченелте өткүрер станциязынын «Чуйские» деп адалган хозяйствозы, Сибирьде сад өскүрери жанынаг научный шинжүү өткүрертен М. А. Лисавенконын адыла адалган институттын Горно-Алтайсктагы хозяйствозы, СССР-дин Наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгүнкү цитология ла генетика институтынын Алтайский экспериментальный хозяйствозы ла жиилектер ле маала ажын өскүрер «Подгорный» совхоз-завод иштеп жадылар.

Государство оларды ончозын жап-жаңы техникала: тракторлорло, комбайндарла, автомобильдерле, өскө дө журтхозяйственный машиналарла, жазалдарла үзүк жок јеткилдеп јат. 1932 јылда бастыра областьта јүк ле эки трактор бар болгон болзо, эмди кажы ла колхозто ло совхозто 30—40 трактор бар.

Өткөн јылдардын туркунына аштын кыралары 9,3 катап элбеди, уйлардын тоозы 2,3, койлордын ла эчкилердин тоозы 11,4 катап көптөди.

Јууның алдындагы өйгө көрө, государствого сүт табыштырып турганы 4 катап, эт табыштырып турганы 9 катап, түүк табыштырып турганы 10 катап көптөди. Аш јуунадып алары 2,5 катап көптөгөн.

Туулу Алтай ороонго эң көп агнын мүүзин, эчкиниң ноокызын берип турган јер боло берди. Јаңыс ла 1980 јылда эчкиниң ноокызын 108 тонна, агнын мүүзин 17,0 тонна табыштырган. Бастыра ороондо белетелип турган эчкиниң ноокызынын 39 проценти, агнын мүүзиниң 47 проценти Туулу Алтайдан барып јат.

Областьта жаңы Горно-Алтайский укту ноокылу эчкилер, горно-алтайский группа-укту койлор өсти. Олор бойлорынын эди-каныла јербойындагы кырларлу ла соок айалгада јарамыкту өзүп, көп ноокы ла түүк берер аргалу.

Туулу Алтайдын экономический ле социальный өзүмин мынан ары там тыңыдарга государство бүгүни күнде јаан ајару ла тың кичеemel эдип туру. Областьтын журт хозяйствазына жаңыс ла калганчы үч бешјылдыкта 224 миллион салковой капиталный чыгымдар эдилди. Капитальный чыгымдар мынан ары там элбеери темдектелген. 1961—1965 јылдарда областьтын журт хозяйствазын өскүрерине јылдын ла орто тооло 5 миллион салковойдон чыгымдалып турган болзо, онынчы бешјылдыкта төрт катап көп чыгымдалды.

Бистин областьты он биринчи бешјылдыкта там тыңыда өскүрери јанынан партия ла башкару кичеенип турганын «Алтайский крайда Горно-Алтайский автономный областьты экономический ле социальный тыңыда өскүрери јанынан өткүретен иштер керегинде» РСФСР-дин Министрлериниң Совединиң 1981 јылдагы јөби кереледи.

Озогы өйдө тың сондогон ло түрени Туулу Алтай партиянын ленинский национальный политиказын јүрүмде бүдүрген шылтуунда албатызы нургулай бичикчи, бийик культуралу, литературалу ла искусстволу автономный область боло берди. Туулу Алтайда Совет јак турар алдында сок жаңыс баштамы школ иштеген. Революциядан озо көчкүн эмес алтай улуста бичикчизи 3 процент, јарымдай көчкүн алтайларда бичикчизи 1,3 процент болгон.

Бойнын 60 јылдыгына Туулу Алтай нургулай бичикчи албаты-јонду келди. Азийда бойында бичиги жок алтай албаты национальный

литературалу боло берди. Областың писательдерининг организациясында СССР-дин писательдерининг союзының 19 члени. Олордың книгелери Москвада, Киевте ле Новосибирскте, Барнаулда ла Казахстанда, Тувада ла Ыраактагы Якутияда кепке базылып чыгып туру. Алтай писательдердинг произведениялери СССР-дин албатыларының көп тилдерине көчүрилеле, чыгып јат.

Алтай јурукчылардың произведениялери элбеде јарлу. Алтай албатының музыкальный культуразы өнжиди.

Областыта педагогический институт, ағылу орто үредүлү беш техникум ла училище Туулу Алтайдың школдорына көп үредүчилер, албаты-хозяйствого көп специалисттер үредип белеген. Областыта текши үредүлү школдор көп, олордың көп нургунында алтай балдар бойының төрөл тилеле үренгилейт. Уренчиктердинг тоозы, 1922 жылдагызына көрө, 19,3 катап көптөгөн.

Алтай албатының национальный кеберлү, социалистический учурлу культуразы там ла бзүп ле јаранып туру. Улу Октябрьский социалистический революциядан озо Туулу Алтайда культураның учреждениелери јок болгон. Эмди областыта национальный драматический театр, албатының 11 театры, краеведческий музей, концертно-эстрадный бюро иштеп турулар.

1922 жылдагызына көрө, клубтардың ла библиотекалардың тоозы 10 катап көптөгөн. Алтан жыл мынан озо 2 киноустановка болгон болзо, эмди олордың тоозы — 242, ыраак турлуларда малчылар телевизор көргүлейт. Телевизионный берилтелерди бүгүнги күнде областың албатызының 90 проценти көрөр аргалу боло берди.

Туулу Алтайда 30 алтай кижжи — наукалардың кандидаттары, 15 муннан ажыра кижжи — бийик ле ағылу орто үредүлү специалист.

Областыта үч творческий организация — писательдердинг, журналисттердинг ле јурукчылардың организациялары төзөлгөн. Горно-Алтайсктагы книгелер чыгарар издательство јүзүн-башка политический, художественный ла учебный литератураны јылдың ла 170 мунга шыдар экземпляр тиражла кепке базып чыгарып јат. Эки областной ло эки аймачный газеттер алтай ла орус тилдерле 34 муннан ажыра тиражту чыгып таркайт. Анайда ок «Агитатордың блокноды», литературно-художественный јуунты, алтай тил, литература ла история јанынан научный шинжү өткүрер институттың ученый запискалары чыгып туру. Орус ла алтай тилдерле областной радионың берилтеле-ри өлөт.

Туулу Алтайда социалистический культура орус албатының тили ле культуразы ажыра, СССР-дин өскө дө карындаштык албатыларының болужының ла өмөлөшкөнининг шылтуунда өнжип јаранган.

Революциядан озогы Россияда алтай албаты јоголып калар јолдо болгон. Улустың, анчада ла балдардың өлүми көп болды. Область-

тын бастыра јеринде јүк ле эки врач, 11 орто медицинский ишчи иштеген. Эмди Туулу Алтайда эмдейтен, профилактический иш өткүрөтөн 260 медицинский учреждение иштеп јат. Олор јап-јангы медицинский оборудованиеле јепселген. Областьта 408 врач, 1900 орто медицинский ишчилер улустын су-кадыгын корырында эрчимдү иштенип турулар.

Он биринчи бешјылдыкта су-кадыкты корырына јылдын ла 12 миллион салковойго шыдар акча эмезе кажы ла кижы бажына 70 салковойдон чыгымдалар. Революциядан озо бир кижы бажына 26 акчадан чыгымдалган.

Совет јаннын јылдарынын туркунына алтай деремнелердин кебер-бүдүми өскөлөнди. Азыйда алтайлар көчүп јүргөн јерлерде туратан ышту кадыр айылдардын ордына школдорлу, клубтарлу, культуранын тураларлу, больницаларлу, магазиндерлү јангы јаан јурттар тура берди.

Областьтын бастыра јурттары телефонду ла радиолу. Улус эптү ле телкем, ичи јараш мебельдү тураларда јуртайт. Колхозчылар, совхозтордын ишмекчилери, служащийлер телевизорлорлу, холодильниктерлү, өскө дө јангы электробытприборлорды тузаланып јадылар. Малчылардын көп билелери бойында мотоциклдү, јенил јорыкту автомобильдү.

Туулу Алтайда озогы өйлөрдө јангыс ла кошту ат өдөр орык јолдордын ордына автомобильдер јүрөп јолдор јазалды. Туулу Алтайда түндүктөн түштүктеги јерлерине јетире Новосибирск — Бийск — Ташанта деп адалган сүреен јаан экономический учурлу автојол өдүп барган. Бу тракт областьтын јериле 500 километр өдөлө, бистин оронды карындаштык Монголияла колбоштырып јат.

Туулу Алтайдын јараш јерлериле таныжарга јылдын ла бого көп мун тоолу туристтер келгилейт. Бистин областьта 4 бастырасоюзный, 16 јербойынын туристический маршруттары бар, 4 турбаза иштеп туру.

Туулу Алтайдын экономический ле социальный өзүмин тыгыдары јанынан партия јаан иштер өткүрип турган шылтуунда областьтын ишкүчиле јаткандарынын јадын-јүрүминин материальный кеми ле культуразы там ла бийиктеп туру. Оны садуныг кеми элбеп турганы керелейт. Калганчы 10 јылда областьта розничный саду 1,8 катап көптөди.

Кижы бажына бытовой јеткилдеш он јылдын туркунына 1,9 катап, эмезе 13 салковой 76 акча болгонианан 26 салковой 14 акчага јетире, јурт јерлерде — 2,3 катап көптөди. Туулу Алтайда кажы ла ишчи аргалу ла ырысту јүрүмге једип алды.

Область алтан јылдын туркунына экономический ле социальный өзүмде јаан једимдерге једип алган. Ол једимдер өткүре партиянын

улу једими — коммунистический јүрүмди тӱзӱп бӱдӱрип турган кижилер, Тӱрӱлнинг от-јалбышту патриоды ла интернационалист, јаан јайалталу ла иштенкей, билгир ле тапкыр советский кижилер кӱрӱнет. Эмди областта алтайлар ла орустар, казахтар ла украиндер, бистинг ороностынг 40 нацияларынын ла ук албатыларынын улузы карындаштык биледе ӱмӱлӱшип иштеп ле нак журтап јадылар.

Олордын најулыгы быжу бек болгоны Ада-Тӱрӱл учун Улу јуунынг јылдарында ченеяген. Калју ӱштӱле јалтаныш јоктон јана баспай јуулашканы учун Туулу Алтайдаг барган 6555 јуучыл СССР-динг ордендериле, медальдарыла кайралдалган. 23 кижиге дезе, Советский Союзтын Геройынын бийик ат-нерези адалган.

Иштенип турган бирлик биледе бистинг ӱйдӱги кижининг эн јакшы кылык-јагы ла кебер-бӱдӱми ачылып кӱргӱзилет.

Совет јангынын јылдарынын туркунына Туулу Алтайда ады јарлу озочыл ишчилердинг тоозы кӱптӱди. Олордын ортодо: Социалистический Иштинг Геройлоры — койчылар Марчина Тана ла Тоедов Јелмек, ан ӱскӱреечи Попов Петр, КПСС-тин XXVI съездинин делегаттары — Масканов Солтон Амырович ле Тонтушева Магдалина Семеновна, јарлу бӱс согоочы Ворошина Евдокия Ивановна, РСФСР-динг заслуженный строители Зяблицкий Анатолий Константинович ле кажы ла кӱн бойынын ижинде јаан једимдерге једип алып турган ӱскӱ дӱ кӱп-кӱп озочылдар.

Туулу Алтайды социалистический јангырттарында, онын экономиказын ла культуразын ӱскӱреринде, јагы кижини ӱредип тазыктырарында албатынын депутаттарынын Советтеринин, областтагы профсоюзный ла комсомольский организациялардын учуры јаан, эткен керектери кӱп.

Туулу Алтайдын коммунисттери, комсомолдоры, бастыра ишкӱчиле јаткандары совет албатылардын пролетарский најулыгынын маанызын бийик тудуп, бистинг государствостынг иштеги једимдеринг кӱптӱдӱрине јаан јӱмӱлтӱ эдип турулар.

Областынг ишкӱчиле јаткандары албаты-хозяйствоны ӱскӱреринде ла культурный строительстве једип алган јаан једимдери учун Горно-Алтайский автономный область СССР-динг Верховный Советинин Президиумынын Указыла 1967 јылда Ленининг ордениле, 1972 јылда Албатылардын најулыгынын ордендериле кайралдзлган.

Экономиканы ла культураны ӱскӱреринде бистинг область алтан јылга једип алган бастыра једимдер Коммунистический партиянын ленинский национальный политиказын јүрүмде бӱдӱргенин, бистинг кӱп национальностторлу Тӱрӱлстинг карындаштык албатыларынын бастыра албатылары ӱмӱлӱшип болушканын, КПСС-тин ленинский Тӱс Комитеди ле Советский башкару Туулу Алтай керегинде јаантайын кичеенип, ајару эдип турганын керелейт.

Алтай албатынын ла бистинг өскө дө албатылардын исторический једимдери эмди бистинг ороондо сондогон национальный јака јерлер јок деп, нөкөр Леонид Ильич Брежнев КПСС-тин XXVI съездинде айтканы чын болгонын јарт көргүзет.

Алтай албаты бойынын ырысту бүгүңги јүрүмин ле јакшынак келер өйин бистинг көп национальностьторлу государствобысты тзөгөн улу Ленинниг ат-нерезиле колбоштырып јат.

Јарлу алтай үлгерчи Аржан Адаров бойынын албатызынын күүн-санаазын ла амадуларын көргүзип, алтайлардын адынаг улу башчыга јаан быйанду ойгор сөстөр айтты:

Бистинг бирлиг билебис

Мөңкүликке бузылбас.

Ленин, айткан сөзигер

Чактыг чакка ундылбас.

Областьтын алтан јылдык юбилейин темдектеер алдында Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандарынын јүрүминде исторический у-урлу керек болды. Он биринчи бешјылдыктын баштапкы жылында — 1981 јылда элбеген Бастырасоюзный социалистический мөрөйдө экономический ле социальный өзүмде јаан једимдерге једип алганы учун Горно-Алтайский автономный область КПСС-тин Төс Комитедининг, СССР-динг Министрлерининг Советининг, ВЦСПС-тин ле ВЛКСМ-нинг Төс Комитедининг улалып јүрер Кызыл маанызыла кайралдалган.

Областьтын алтанынчы јылдыгы бистинг ороонынын јүрүминде исторический күнди — СССР тзөблгөннининг 60-чы јылдыгын байрамдаар алдында өдүп јат. Бүгүн областьта СССР-динг алтан јылдыгына уткый элбеген социалистический мөрөйдө кажы ла ишчи коммунистический обществоны бүдүретен јолдо бастыра совет албатыла кожо јаны јаан алтам эдерге 1982 јылга ла он биринчи бешјылдыкка алган социалистический молјуларды јенүлү бүдүрерге кичеенип иштейт.

СССР тзөблгөннининг ле эки ордендү Туулу Алтай автономный область болгонынын алтан јылдыктарын байрамдаарга белетнгени партиянын ла албатынын бирлигин, алтай албаты бистинг орооннын өскө нацияларыла, ук албатыларыла најылык болгонын тыңыдат, албаты-калыктын политический ийдезин ле творческий эрчимин бийиктетет.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары область өткөн јолды, једип алган једимдерди шүөп көрүп, Улу Октябрьский социалистический революциянын шылтуунда экономический ле социальный өзүмде једип алган једимдерле оморкоп турулар.

Ю. С. Знаменский,

КПСС-тин обкомынын баштапкы качызы.

ОЛОРДЫҢ АДЫ УНДЫЛБАС

РЕВОЛЮЦИЯГА КЕЛГЕН ЖОЛ

Бу учуралда мен Кан-Оозы аймакта Чаргы-Оозы (Черный Ануй) журт jaar тыг соныркап атандым. Jараш jерде турган бу журтта революционный керектер, Совет жаг учун жуулар, тыг тартыжу болгон.

Россияда баштапкы революция өткөн жылдарда мында каан жагын жаратпаган митингтер, жуундар болуп туратан. Октябрьский революциянын күндеринде Чаргы-Оозындагы јон Туулу Алтайда элден озо журттагы жагды Советтин колына берген. Советтин председателине фронтовик Антип Евдокимович Бабушкин тудулган.

Военный интервенциянын ла гражданский жууныг жылдарында Чаргы-Оозынын ишкүчиле јаткандары партизандардын Петр Дмитриевич Кокорин командири болгон экинчи полкто жуулашкандар.

Чаргы-Оозы Советтер ороонынын көп патриотторын берген. Олордын тоозында Советский Союзтын эки Геройы — Илья Шуклин ле Сергей Уфимцев.

Оскө революционный ла жуучыл керектерле кожо мени, Туулу Алтайдын өткөн историязы јанынан научный шинжү өткүрип турган кижини, Чаргы-Оозында журтаган, каанныг жагы арестовать эткен кижиниг — Сергей Степанович Борисовтын јүрүми соныркаткан.

Озогы өйлөрдө церквениг јанында абыс журтаган тура болгон. Эмди ол турада балдардын сады, церквени клуб эдип өскөртгө тудуп салган. Озогы жылдардан ала мында журтаган улуска туштажып куучындаштым. 1907 жылда жандармдар абыстыг туразын тинтийле, алтай улустыг ортодо баштапкы революционерди — Сергей Степанович Борисовты арестовать эткендер.

Борисов не кижиг болгон, оны нениг учун арестовать эткендер?

Сергейдин адазы — Степан Борисов крестке түшкен алтай кижиг. Казаньда үредүчилердин семинариязын үренип божодоло, онок Алтайдын духовный миссиязында мүргүүлдин ишчизи — абыс болуп иштептир.

Сергей тогус јаштуда, ада-энези оны Томсктагы духовный училищеге ийгендер. Уулчак кичеенип үрене берген. Училищени јакшы үре-

нип божодоло, мактулу бичикле кайралдалган. Уулы база абыс болзын деп кичеенип турган ада-энезинин күүнине болуп, Сергей Томскта духовный семинарияга кирген. Семинарияда үренерге духовный училищени үренип божоткон, адазы мўргүүлдин ишчизи уулдарды алып тургандар.

Семинарияда эжилер сүреен кату, өскө улусты, керек дезе семинаристердин ада-энезин де бозогодон ары кийдирбейтен. Жуулып куучындажарга, кандый бир кружок төзөөргө чек жарабас. Семинаристерден полиция көс албайтан. Андый эжилер жайым шүүлтелү ле керсү уулдарга жарабай турган.

Je губерниянын төс городынын общественно-политический жүрүми семинарияга бойынын салтарын түнгей ле жетирип турды. Сергей Борисов ого кирген 1904 жылдан озо семинаристер андагы эжилерди жаратпай тартышкан учуралдар бар болгон. 1903 жылда семинаристер Томсктагы университеттин ле политехнический институттын студенттериле кожо городтогы ишмекчилердин демонстрациясында турушкандар. Ол ок жыл семинарияда үренип тургандардын ла үредип тургандардын ортодо тын тартыжу башталарда, семинарияны удурумга жабып салгандар.

Россияда албатынын баштапкы революциязы өткөн жылдарда революционный тартыжунун салтары семинаристерге база тын таркады. Онон улам Томсктагы духовный семинарияны 1906 жылда 13 марта база жабып салгандар.

1904—1906 жылдарда Томскта өткөн революционный тартыжудан керсү сагышту Сергей Борисов бойына жаан учурлу политический түп-шүүлтелер эткен. Семинарияда үредип турган көп немелер меке болгонун, ишмекчилер ненин учун каан жагыла тартыжып турганын Сергей жарт билип алды.

1907 жылда семинариянын үчинчи классында үренерде Сергей Борисов «Бастыроссийский текхисеминарский союзтын «Томсктагы бөлүги» деп адалган жажытту организацияны төзөөринде эрчимдү турушкан. Жажытту союзтын төс жери Вятка (эмди Киров) город болгон.

Томскта төртөн члендү бу организация бойында жажытту библиотекалу болды, «Союз» деп журнал чыгарган. Сергей организациянын башкараачы ишчилеринин бирүзи болгон. Семинаристердин жажытту организациязынын ижи, оның чыгарып турган журналы каан жагын агтарар революционный иштеп, пролетариаттын классовой тартыжусынан ыраак та болгон болзо, ороондо кааннын жагын Томский губерниянын жашөскүрими, ол тоодо семинаристер, жаратпай турганын керелеген.

Организация бойынын журналынын жүк ле эки номерин чыгарган. Жандармдар семинаристердин жажытту организациязын, оның члендерин билип ийген.

Жандармдар семинария керегинде коомой сөс таркабазын деп коркып, үредү бжоорына јетире организациянын члендерине тий-беген.

Уренчиктер ада-энелерине каникулга јана берерде, губернатор јажытту организациянын члендерин јуртап јаткан јерлеринде арестовать эдип айдап келзин деп полицияга јакару берген.

1907 јылда 12 августта Бийский уездтин полицейскийлери Чаргы-Оозына барала, абыс Борисов Степаннын туразын тинтидилер. Семинарист Сергей Борисовты тинтийле, озор социализмнин үредүзин јартаган көп бичиктер тапкандар. Ол тоодо: Ф. Энгельстин «Классический идеализмнен — диалектический материализмге» деп произведениеи-зи, Карл Маркстын «Фейербах керегинде тезистер» ле «Бакунистердин тартыжузы» деп брошюралары. Сергейден тапкан бичиктердин сртодо јарлу орус марксисттердин бирүзи — Г. В. Плехановтын, немецкий социалисттердин — К. Каутскийдин, А. Бебельдин иштери болгон.

Анайда Россияда баштапкы орус революциянын јылдарында губерниянын төс јеринде болгон политический тартыжунун салтарыла јиит алтай уул — Сергей Борисов кудай јангынын үредүзин туура таштайла, социалистический литературала таныжып баштаган.

Губернатордын јакарузыла 18 јашту Сергей Борисовты арестовать эделе, баштап Бийскте, оног Барнаулдагы түрмеде отырғызала, кийинде Томсктагы түрмеге апарып отырғыскандар. Томскта окружной јаргы семинаристтердин јажытту организациязынын башкараачыларын јаргылаган. Түрмеден Сергей 1911 јылда чыккан.

Арестовать эттиреле, каан јангынын түрмелеринде отырғаны јиит алтай уулдын оног арыгы јүрүм-салымына революционный ууламјы берген. Кудай јангынын ишчизи абыстын ижинен чек мойнойло, Сергей Степанович Борисов каан јангыла политический тартыжао јолго турды. Научный коммунизмди төзөгөн К. Маркстын ле Ф. Энгельстин произведениеелерин тереңжиде үренди. Эјези Вера Степановна «Сергей калын книга кычырып туратан» деп эске алынғаны бар. Ол К. Маркстын «Капиталы» болгон.

Баштапкы телекейлик јуунун јылдарында С. Борисов журналист болгон.

Каан јанын антарган Февральский революция Россияда базын-чыккаткан албатылардын национально-јайымданар тартыжузын көдүрген. Томскта губернский јууннын 1917 јылда 12 майда өткөн баштапкы сессиязы алтай депутаттардын некелтезиле алтай албатыга алдынан бойы башкарынар право берери керегинде суракты шүүшкен.

1917 јылда июль айдын баштапкы күндеринде Бийскте алтай улустын делегаттарынын сьезди өткөн. Сьездтин јобинде «алтайларга алдынан башкарынар земство төзөөр право берери керегинде өрб

турган жандардан сураар, ого јетире алтай улустын удурумга башкарынар органын тӱзӱйлӱ, оны «Алтайский Горный дума» деп адаары» айдылган.

Горный дума политический керектерде эсерлердин ле Сибирьдеги областниктердин политиказын эчиде барган. Јер керегинде сурактарда байлар бойлорынын јилбүлерин корулап алгандар.

Борисов съездтин делегады болбогон до болзо, съездке келеле, онын ижинде турушкан. Оны Алтайский Горный думанын членине туткандар. Дума Бийскте иштеген. Борисов дезе Алтайский губернский Земский комитеттин члені бололо, Барнаулда јуртап јаткан. Онын учун Горный Думанын каа-јаа ла јакылталарын бӱдӱрип турган.

Алтайский Горный дума — Февральский революция јентениле кожо алтай албатынын национально-јайымданар тартыжузынын једими болуп тӱзӱлгӱн. Бойынын политический бӱдӱмиле Горный дума — алтай албатыга бойы башкарынар право некеп турган оок буржуазиянын националистический демократический учреждениези болгон.

Алтайларга национальный алдынан башкарынып јадар право учун тартыжып, алтай улусты ашла, андаар ок-тарыла јеткилдеери, бичикке ӱредери јанынан Алтайский горный дума тузалу ла керектӱ иш ӱткӱрген.

Алтайский Горный дума Улалуда алтай укту улустын ла крестьяндардын Туулу Алтайдагы учредительный краевой съездин јууыла, бойынын ижин токтодып салган.

Съезд 1918 јылда 6—12 мартта Улалуда ӱдӱлӱ, Каракорум — Алтайский управа (кыскарта — Каракорум) тӱзӱгӱн. Дума ла управа чек эки башка исторический ајалгада тӱзӱлгӱндӱр. Горный дума — буржуазно-демократический революциянын јенӱзиле тӱзӱлӱлӱ, демократический учурлу иш ӱткӱрген болзо, Каракорум Октябрьский социалистический революция јентен кийнинде тӱзӱлӱлӱ, учында барып Совет јанга удурлажа тартышкан.

Дума јангыс нациялу ла партийный эмес организация болордо, управа национальный бӱдӱмиле, партийнозыла јӱзӱн-башка болгон: анда эсерлер, меньшевиктер, монархистер, акгвардеец-офицерлер, азийги помещиктер, графтар, барондор ло Октябрьский революциядан Алтай јерине качып келген ӱскӱ дӱ Совет јангын ӱштӱлери иштеген.

1918 јылда 8. июнда олор Улалуда контрреволюционный антару эдерде, управа ишкӱчиле јаткандардын калју ӱштӱлеринин колында боло берген. Каракорум албаты-јонды мекелеп тӱгӱндейле, Колчак јангынн колтыкчызы болгон. Онон Колчактын јангыла кожо јендиртип јоголгон.

Февральский революция тужында Сергей Борисов общественно-политический иште эрчимдӱ турушкан. Алтайский Горный думанын ла

губернияның земский управазының адынан Борисов Томскта Сибирьдин областниктеринин съездинде турушкан. 1917 жылда жайгыда Томсктан Алтайский губерния айрылып, төс городаы Барнаул болуп тӱзӱлгӱн.

Областниктердин баштапкы съезди Октябрьский революция болгокто, 1917 жылда 8 октябрьда ачылган. Экинчиси — Томскта Совет жан турган кийинде экинчи кӱнде — 7 декабрьда ачылган. Областниктердин бу съезди Совет жанды жаратпаган учун большевиктер бойло-рының делегаттарын съездтен алдыртып алала, 1918 жылда 26 январь-да съезди жабып салгандар.

С. Борисов большевиктердин камааныла буржуазный земство, областничество колбуларды ўсти. Борисов Улу Октябрьский социалистический революцияны: «Плеханов аайлу меньшевиктердин социал-демократический партиязын» жарадып уткыган болзо, военный интервенцияның ла гражданский жууның кату жылдары оны большевиктерге экелди.

Колчактын жаңы турган ӱйдӱ С. Борисов ада-энезине тоолу кӱн-дерге жажытту келип туратан.

Сергей Степанович Борисов чындык революционный жолго тура-рына жарлу революционер, большевиктердин партиязынын 1903 жыл-дан ала члени, Сибирьдеги баштапкы Советтердин башкараачы иш-чилеринин бирўзи Борис Захарович Шумяцкий (1886—1938 ж.) болушкан.

Б. З. Шумяцкийле кожо С. Борисов Иркутскка барган. Гражданский жуу божогон кийинде Борисов баштап Иркутсктагы совнархозто, оной Коминтерннин бѳраак Кӱнчыгыштагы Б. З. Шумяцкий башкарган секре-тариадында иштеген. Монгол-тибет бӱлӱктин заведующийи ле секре-тариаттын уполномоченныйи болордо, Борисов монгол революцио-нерлердин Советский Россияла, коммунистический партияла, Комин-терле колбуларын жеткилдееи жанынан жаан ла каруулу иш бӱдӱрген.

Монголияда революциянын башчызы Сухэ-Батор ло ӱскӱ дӱ ре-волюционерлер Иркутскта ла Троицковскта (эмди Бурят АССР-де Кяхта город) болордо, Борисов ологго партияны тӱзӱӱри, онын про-граммазын, стратегиязын ла тактиказын тургузары жанынан болушкан.

Гражданский жууның жылдарында, онын кийинде С. Борисовтын жӱрӱми керегинде документтер ас. Оны билетен улус бедрейле, мен 1973 жылда январь айда Кузбасста металлурттардын жаан гооында И. Г. Демкого туштадым.

Иван Григорьевич Демко — эки революциянын ветераны, граж-данский жууда эрчимдӱ жуулашкан большевик, жирменчи жылдар башта-лып турарда Монголиянын Албаты Республиказынын кызыл партиза-ны болгон кижжи.

1921 жылда февраль айда И. Г. Демконы Монголиянын Албаты-

революционный черүзінде политический иш өткүрерине болужатан инструктор-советник эдип ийгендер. Анда И. Г. Демко Сухэ-Баторло, Чойбалсанла революция женгеринде кожо турушкан. Анда ок С. С. Борисовло туштажала, онын башкартузыла иштеп, көп катап жаан жакаруларын бүдүрерге келишкен.

— Борисов ол өйдө Монгол революциянын башчылары иштеп, албаты-революционный партияны, черүни тзөп турган Троицкосавск городто Коминтерниннн ыраак Күнчыгыштагы секретариадыннн уполномоченный болгон — деп, Иван Григорьевич куучындады. — Ол ок өйдө Сергей Степанович Монголиянын Удурумга турган Албаты-революционный башкарузынын ла Монголиянын Албаты-революционный партиязынын баш советниги болуп иштеген.

Мен бойым Монголиянын Албаты-революционный черүзінде политуправлениенин начальниги, Чойбалсаннын инструктор-советниги болуп иштедим — деп, Демко оног ары куучындады. — 1921 жылда 7 июльда Монголиянын Албаты-революционный черүзи Ургага (эмди Улан-Баторго) кирген. Черүнин бажында Монголиянын революционный башкарузы, Сухэ-Батор, Чойбалсан, Бодо, советник Борисов баргандар. Монголдор бисти сүреен якшы уткыган. Онон август айда Борисов Монголиядан Россия жаар атана берген. Ол өйдөг ала мен Сергей Борисовко жолыкпагам — деп, И. Г. Демко учында айтты.

Демко И. Г. Иркутска келеле, Кызыл Черүде служить эткен. Онон Сибирьдин Коммунистический университетинде үренген, инженер-металлургтын специальнозын алган. Ол өйдөг ала Кузнецкий металлургический комбинатта иштеген.

Монгол албаты Иван Григорьевич Демконнн эткен керектерин ундыбаган. 1964 жылда 11 августта Монголиянын Улу албаты Хуралынын Президиумынын председатели нөкөр Самбу Иркутскта Советтердин Туразында И. Г. Демкого Монголиянын жуучыл Кызыл Мааны орденин берди.

Онын үредүчизи болгон алтай кижини — Сергей Степанович Борисовты Москвада, өскө ороондорло керектердин Албаты комиссариадында каруула ишке тургускандар.

Алтай албатынын автономный облазын тзөөри керегинде Совет жанннн 1922 жылда 1-кы июньдагы Декредин Сергей Степанович Борисов тын сүүнип уткыган. Бойынын албатызына жаан задачаларды бүдүрерине чыдал жеткенче болужарга амадап, Борисов өскө ороондорло керектердин Албаты комиссариадында жаан иштер бүдүрип турганыла коштой ВЦИК-те Ойротский автономный областтын чыгартулу кижизи болуп иштеерге жөпсинген.

Жирменчи жылдарда Сергей Степанович Борисов советский дипломатиянын жарлу ишчилериле — Г. В. Чичеринле, М. М. Литвиновло, Л. М. Караханла кожо иштеген. Советский государствоннн алдына

жаан керектер эткени учун оны башкарунын ол ойдѳги эн бийик кайралыла — Кызыл Маанынын ордениле кайралдаган. Алтай улуста эн баштап андый бийик кайрал алган кижѳ — С. С. Борисов.

С. С. Борисов Коммунистический партиянын ла Советский госу-дарствонун ат-нерелу башкараачы ишчилеринин бирузи, СССР-дин коруланарынын Албаты комиссары Климентий Ефремович Вороши-ловко башкартып иштеген.

С. С. Борисовтын ол ижи керегинде 1919 жылдан ала КПСС-тин члени, отставкадагы генерал Н. С. Соркин куучындаы: «Сергей Сте-панович Борисовло кожо мен 1931—1936 жылдарда — беш жыл иште-гем. Је С. С. Борисовло мен оног чик-јок озо тушташкам. Интерна-ционалдын ыраак Кунчыгыштагы секретариады Монголиянын Албаты-революционный партиязынын I-кы съездине бойынын кижизин ийген. Ол кижѳ С. С. Борисов болгон.

Коминтернин чыгартулу кижизинин болужынын шылтузында съезд јакшы откѳн. Съезд јѳптѳгѳн документте — «Он суракту плат-формада» Россияда јенген Октябрьский революциянын идеялары коргузилген, Монголиянын ишкучиле јаткандарынын ороонды импе-риализмнин кыйынынан јайымдаары учун, национальный камазны јок болоры ла феодальный јангы антарары учун тартыжузынын задача-лары темдектелген.

С. С. Борисов Монголиянын революционерлерине партияны то-зѳѳри јанынан болушкан. Ороонды ла онын албатызын јакшы биле-тен. Оног бис 1931—33 жылдарда ѳскѳ ороондорло керектердин Алба-ты Комиссариадында кожо иштееристе, Монголия јанынан блястыра керектерде бисле јѳптѳжип туратандар.

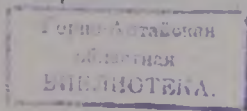
1933 жылда јайгыда бис экунин јурумис кенейте ѳскѳлѳнгѳн. С. С. Борисовты ла мени ѳскѳ ороондорло керектердин Албаты ко-миссариадынан Коруланарынын Албаты Комиссариадына, нѳкѳр К. Е. Ворошиловко, ийип турганы керегинде партиянын Тѳс Комитеди-нин јѳбиле таныштырдылар.

Нѳк. Ворошилов К. Е. бисле узак куучындашкан. Монголия кере-гинде сурап турды. Кунчыгыштагы керектер јанынан куучындајала, нѳкѳр Ворошилов бистинг эдетен ижисти јартады.

Эки жыл бис военный кийимдѳ К. Е. Ворошиловтын ангылу јака-руларын бѳдѳретен иштѳ болгоныс.

Эки жылдын туркунына бис Климент Ефремович Ворошиловтын кѳп јакаруларын бѳдѳргенис. Јакару бѳткени керегинде ого куучындап берерге барганыста, Климент Ефремович бисле узак куучындажып, Монголия ла ыраак Кунчыгыш керегинде айтканысты јилбиркеп угатан.

Эки жыл эткен иш кезикте сѳреен кѳч те болуп турза, мен ол бѳди бойымнын јурумимде эн ле јаан учурлу иш эткен јылдар деп, эмди сананып јуредим — деп, Н. С. Соркин айтты.

Эки најы — С. С. Борисов ло Н. С. Соркин өмөлөжип эткен литературный ижи бар. Олордын бичиген «Монголиянын Албаты Республикасы» деп книге 1936 жылда кепке базылып чыккан. Мен ол книгеле Москвада В. И. Лениннин адыла адалган библиотекада ганышкам. Книгени гран ары жанында өскө ороондордын албатыларынын бир канча тилдерине көчүрүп чыгарган.

С. С. Борисов керегинде најызы Н. С. Соркин мынайда айткан: «Борисов сүреен жакшы нөкөр болгон. Нөкөрлөри неге-неге чучурап жүрген болзо, ологго болузарга нени де кысканбайтан. Кезик жиит нөкөрлөри жастырып, булгалып турарда, Сергей Степанович ологорды түзедип, билдирбес жанынан үредип, чике жолго тургузып алатан.

Беш жылга шыдар бис Борисов Сергей Степановичле кожо жагыс партийный ячейкада болгоныс. Ол Коммунистический партиянын политиказынан качан да кыйа баспас члени, једикпес-тутактарга јөпсинбес, жастыраларла күүн-кайрал јоктон тартыжар коммунист болгон. Парторганизациядагы коммунисттер оны тыг тооп, партийный конференцияларга делегат эдип ийип туратандар.

Јуундарда көп куучын айтпас та болзо, је Борисовтын каа-јаа айткан куучындары терен шүүлтелерлү, чокым ла јарт болуп туратан».

Монгол албаты Сергей Степанович Борисов ологор эткен жакшы керектерди база ундыбай, бийик темдектегендер. 1931 жылда Монголиянын Албаты революциязы јентенинин он жылдыгын байрамдаган күндерде Монголиянын Албаты Республиказынын Кичү хуралынын Президиумы Борисов Сергей Степановичти Кызыл Маанынын јуучыл ордениле кайралдаган. Ол керегинде Указта «Борисов Сергей Степанович Монголиянын албаты-революционный партиязына ла Монголиянын революциязына тыг болушкан кижии» деп айдылган.

Коштой турган карындаштык социалистический госудагствонын андый жаан ордениле кайралдалган сок жагыс алтай кижии — Кан-Оозы аймакта Чаргы-Оозы јуртта өскөн Сергей Степанович Борисов. Ол керегинде Монголиянын писательдери бойлорынын произведениелеринде база бичиген.

Сергей Степанович Борисов орус революционерлерден үренип, орус пролетариаттын классовый тартыжузында тазыгып, революционный ла јайымданар движениеде турушкан, Лениннин улу партиязынын члени болгон алтай улустыг бирүзи.

С. Я. ПАХАЕВ,
исторический наукалардын кандидаты

МОСКВАДАГЫ АЛТАЙ КҮНДЕР

Карындаштык совет республикалардын литературазынын ла искусствозынын күндери Москвада жаантайын өдүп жат, олорды телевидениеден көрдөдүс, радиодон угадыс, газеттерден кычырадыс.

‘Алтай литературанын ла искусствонун күндерин мынанг озо Москвада өткүрер арга болбогон, анчада ла искусство бисте өзүп жарангалак деп темдектелет. Алтай литературанын күндерин Москвада өткүрери керегинде шүүлте беш-алты жыл мынанг озо до айдылып туратан. Ол керегинде СССР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениезинин баштапкы качызы Г. М. Марковло эки-үч катап куучындажарга келишкен.

— Јууннын председатели болуп, алтай литературанын күндерин ачар эдим... — деп, Георгий Мокеевич бистинг депутадыс болуп турар өйдө бир катап айткан эди.

Алтай литературанын өзүп турганы керегинде эмди көп айдылып жат, ол керегинде жуундарда, тушташтарда темдектелет.

— Алтай литературанын күндерин Москвада өткүрери керегинде шүүлтелер, санаалар болгон! — деп, Г. М. Марков 30 мартта, алтай литературанын күндери Москвада өдүп турарда, бисти, алтай бичиичилерди, бойына кычырала, айтты. Бисле кожо КПСС-тин Горно-Алтайский обкомунун качызы Алушкин Б. К., СССР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениезинин экинчи качызы Верченко Ю. Н., литератураны таркадар Бастырассоюзный Бюронун председателинин заместители Ляшкевич Д. Е. отырдылар.

— Бис эмди санаабыска жеттибис: алтай литературанын күндери учу-учында Москвада өдүп жат! — деп, Георгий Мокеевич темдектеди. — Слерди уткып турум! Јаан амаду учун жаантайын туружар керек.

Областытын, алтай литературанын, алтай албатынын жүрүминде бы- жыл март айда баштапкы катап Москвада «алтай күндер» турды.

Алтай литературанын күндери 24 марттан ала 30 мартка жетире Төрөлистин төс городында өтти деп жылбүлү айтканыс ол жагыс ла сүүнчи эмес (кажы бир улуска, олордын айтканынан көргөндө, ол мактаныш та деп угулардан айабас), ол, озо ло баштап, керектин бүткени, иштин амадузына жеткени. Москвада ады-жолыбысты уткыды, күүн-санаабысты жаратты, ийде-күчибисти сести, өзүмисти билди деп айдарга жараар. Бүткен иштин бийигин, једимин бүткүлинче билип, аайлап ала- таны — баштапкы жаан иш. Кижинин јакшызы керегинде санаазыла, жүрегиле бийик кижиге акту күүнинен айдар аргалу. Кижинин јаманын бедреер кижиге белен табылар. Онойдо ок эткен ле эдип турган иштин бүдүп турганын билери сүрекей јаан учурлу. Једикпестерди тоо-

лооры күч эмес. Олорды олорго учурлаган јуунда ак-чек шүүжип, јоголтолорын јоголтып, келер ижисте, јүрүмисте база болбозы учун эрчимдү туружып тургандарга чын мак јетсин.

Алтай литератураның күндери Москвада баштапкы катап өткөн. Оныҥ учун озо баштап биске көп керектер ле бастыра иштердин канайда баратаны јарт эмес болгон. Сананып та, айдып та турганыс. Иш канайда өдөр, ол керегинде шүүлте де узак ойгө ондый болор, онызы биске јарт болгон.

Алтай литератураның күндеринин јакшы өдөрине јөмөлтө көп болгон. 1982 јыл бистин бу ижибиске сүрекеј јарамыкту дезе, јастыра болбос. Өткөн јылдын учында область Туулу Алтайдын Россияла бириккенинен 225 јылдыгын темдектеген, быјыл СССР-дин ле бистин областьтың алтан јылдыктары байрамдалып, оныҥ үстине өткөн март айда область 1981 јылда бүткен иштердин једимдери учун КПСС-тин Төс Комитединин, СССР-дин Министрлеринин Сөвединин, ВЦСПС-тин ле ВЛКСМ-ниң Төс Комитединин улалып јүрер Кызыл Маанызын алган — олор ончозы алтай литератураның јакшы өдөрине јаан айалга болгон. Бого үзеери партияның обкомының ла облизполкомнын ајарузын темдектеер керек. Областьтың партийный ла совет органдарының башкараачы ишчилери бичиичилердин белетеп ле өткүрип турган иштерине акту күүнинен болуш јетиргендер, Анчада ла партияның обкомының баштапкы качызы Ю. С. Знаменскийдин јаан ајару сөстөри санаабыстан чыкпайт. Ондый ајару биске ийде-күч берген, санаа-күүнди көдүргөн. Бис, алтай литератураның күндеринде турушкандар, Москвадан јанып келеле, партияның обкомына ла облизполкомго срооныстың төс городында өткөн ижис, алдыста турган задачаның бүткени керегинде куучындаганыс. Элбеде шүүп айтса, Эл обкомнын ла облизполкомнын, Туулу Алтайдын албаты-јонының јакылтзы болгон, бастыра уурларды ла једикпестерди билип тура, эмди ол јакылта јакшы кеминде өтти деп айдар аргабыс бар. Ол иш областьтың адыла тудуш, оны төмөн түжүрбедис деп сүүнип јадырыс.

Алтай литератураның күндерин Москвада өткүрерин СССР-дин бичиичилеринин Союзының ла РСФСР-дин бичиичилеринин Союзының правлениелери, художественный литератураны элбеде таркадарының бастырасоюзный Бюрозы ла Туулу Алтайдын бичиичилеринин организациязы башкаргандар. Бистин областьтың бу јаан ижинде турушкандардын тоозында: А. Адаров, Б. Бедюров, Д. Белеков, Д. Каинчин, С. Каташ, Э. Палкин, П. Самык, Б. Укачин, Т. Шинжин, Б. Самыков; јурукчылардан: И. Ортонулов, В. Чукуев, В. Эдоков; эртисттерден: В. Воинков, Э. Тозыяк, К. Ялбакова, Н. Шумаров, Р. Тапаева, Б. Шульгин, В. Филимонов, А. Юданов. Бу улустың бастыра ижин КПСС-тин Горно-Алтайский обкомының качызы Б. К. Алушкин башкарган.

Москва Туулу Алтайдан келген айылчыларды жылу уткыган. Уч күннинг туркунына поездде алтай бичиичилерди, художниктерди ле артистерди РСФСР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениезинин качызы М. П. Шевченко, консультанты В. И. Чукреев ле художественный литератураны таркадар Бастырасоюзный Бюронын ишчизи Т. П. Толчанова Казанский вокзалда кызыл чечектерле, ачык-жарык сөстөрлө уткыгандар. Олор бисти Москванын эн жаан гостиницазы «Россияга» же-тире үйдешилер.

Бистин ижибис 24 мартта башталган. Јети күннинг программазы — көп ишери ле тушташтардын программазы болгон. Кажы ла күн бисти ары-бери јорыктар, жагы солундар сагыган. Бистин программа кезик автономный республикалардын да өткүрген иштеринин программазынак элбек болгон. Онызы бу күндерден озо февраль айдын учында РСФСР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениезинде өткөн јуунда темдектелген. Јети күннинг туркунына кайда болгонисты, кандый иштер өткүргенисти озо кыскарта айдып ийерге турум. Бис автомобильдер чыгаратан атту-чуулу «ЗИЛ» заводто, В. И. Лениннин Кремльде квартиразында ла иштеген кабинетинде, космонавттардын «Звездный» дейтен городында, Москванын Бауманнын адыла адалган бийик технический училищезинде, бөстөр соготон Краснохолмский камвольный комбинатта, Москванын алдында «Красная нива» колхозто ло «Белая дача» совхозто, бистин көп поэттердин ле писательдердин үренген литературный институтында, «Современник» деп издательстводо Туулу Алтай ла алтай литература керегинде куучындар өткүрдис, творческий өзүмдер аайынча шүүлтелер айттыбыс.

Алтай литературанын ла искусствонын ишчилерин мындый иштердин ортозынак Москванын бойыла, онын јүрүмиле таныштыларына кичеенгендер: олор жаан театрда, Останкинонын телебашнясында, Лужникте стадионнын спортзалында, Олимпийский деремнеде болгондор.

Эн жаан күн 30-чы март болгон. РСФСР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениези бойынын јуунын алтай литературага учурлаган. Онын кийинде литераторлордын Төс туразында эн жаан энгир, эн жаан туштажу өткөн.

СССР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениезинин баштапкы качызы, Социалистический Иштин Геройы Г. М. Марковто ло КПСС-тин Төс Комитединин культура бөлүгинин заведующий В. Ф. Шауродо болуп, жылу ла ачык-жарык куучындарда тушташканыс узакка удылбас жаан туштажулардын тоозына кирип јат.

Алтай литературанын күндерине ажару элбек болгон. Олор керегинде Төс радио бастыра ороонго канча катап айткан, «Советская культура», «Советская Россия», «Литературная газета», «Вечерняя Москва», «Московский литератор» газеттерде јарлалган, «Литератур-

ная Россия» эки катап јаан материал салган, Төс телевидение 30 мартта ЦДЛ-да (литераторлордун Төс туразында) өткөн энгир керегинде «Ой» деген программасында айткан.

Эмди, алтай литературанын күндери өдүп калган кийинде, бис Москвада өткөн ишти такып эске алынып, көпти сананадыс, көпти оңдойдыс, көпкө үренедис. Је алтай литературанын күндери бу кире айалгада өткөни сүрекей јаан учурлу деп билип жадырыс. Бистин ижибис жаңы төпкишке көдүрилгендий сезедис. Мынан ары мынан жабыс болор учурыбыс јок. Эмдиги ончо ижибис бу бийиктен өрө өдөр деп иженер керек.

База бир сескенис — ол алтай литературанын күндери мынан да артык өдөр аргалу болгон деп оңдойдыс. Айдарда, бисте ийде-күч артыгында бар болгон, ол бу тужында јетире элбеде јайылбаган, јайылап болбогон.

Ижибис жабыс кеминде өткөн болзо, эмди биске кандый уур болор эди. Откөн иштин бийиги эмди бисти оморкодып, санаа-күүнибисти көдүрүп, жаңы ийде-күч кожуп туру. Онызы — эң баалу.

КПСС-тин Төс Комитетинин каруулу ишчизи Василий Филимонович Шауро бисле бир канча сурактар аайынча куучындашкан. Алтай литературанын күндери јаан республиканын ижинин кеминде өткөн деп темдектеп, јанып барала, Москвада болгон көп тушташтар ла алтай күндөр аайынча албаты-јонго элбеде айдыгар деп јақыган. Улуска айдатан сөстөр бисте көп, ненин учун дезе көргөнис, аайлап-ачканыс көп.

Эмди бис анчада ла Чуйдын трагыла јаантайын өрө-төмөн сунгулап турган «Зил» деген машиналарга жаңыдан көрүп тургандый болуп турубыс дезебис, байла, төгүн болбос. Ненин учун дезе, бис ол машиналардын «чыккан-өскөн айлында», «ада-энезинде» болгоныс деп айткадый. Онын ады «сборочный цех», машиналар јууйтан сүрекей јаан цех. Арайынаг ичкери јылып бараткан јолло — конвейерле машина бир кичинектен башталып, терилип, јуулып, бүдүп барадат. Торт ло ойынга түгей. Жаңы көрүп турган кижиге кандый бир гайка јетире эрелбей тургандый, кандый бир неме јастыра кондырыла бергендий... Је ле деген уур мотор-двигатель та канайда јенгил. эптү салына беретен?! Машинанын өзөгиндеги чарыпталган јүзүн-јүүр учуктар та канайып уймалбайтан, та канайып үзе тартылбайтан... Ончозы ла ордында, ончозы ла бойында. Ончозы ла жаңы, ончозы ла ару. 108 секундтын бажында жаңы машина јолдон түжүп јат. Бу ла кош тартатан је ле деген машина јүс секундка бүдүп јат! Онын кийинде мынаар ла болзо, онын мантажы кандый јенгил, табыш та јок, ийде-күчин не деп айдар!..

Оног озо бис кузнечный цехте болгоныс. Ондо машиналардын ончо «сөөк-тайактары» белетелип јат деп айткадый: кажы ла «ка-

жык», кажы ла «кекпейек»... Кажы ла бөлүк, кажы ла уйе... Ол цехте эбире от-жалбыш, кулак тунгадый күзүрт-табыш. Сен жаңыс ла селендеп турарың. Капшай ла: улус мында канайып иштейт не?! — деп сананарың... Чың, ишмекчинин ижи жеңил эмес!

Бис, бир бөлүк улус, ол цехтин ишмекчилеринин бир залында туштажу өткүргенис. Койчылар, эчки, аң өскүречилер — текши область керегинде куучындаганыс, алтай литература керегинде айтканыс, үлгерлер кычырылган, кожондор чөйилген. Ишмекчилер јилбиркеп уккан, соныркап көргөн. Алдында бу залда Константин Симоновло туштажулар болуп туратан дешти, эмди шеф болуп, јаантайын јарлу артист Евгений Матвеев келип, куучындап туру дешти.

Солун тушташтар Москванын јанында өткөн. Бистин бичиичилердин ле артисттердин бир бөлүги «Красная Нива» колхозтын айылчылары болгон. Олордын куучындары, үлгерлери, кожондоры ондогы јаткан калык-јонго база јаан солун болгон: кайкамчылу јүрүмле танышкан, качан да укпаган кожондор уккан...

Бир бөлүк алтайлар «Белая дачала» танышты. Мындай атту совхозтын эң јаан ижи — маала ажын өскүрери ле оныла Москваны кыжы-јайыла јеткилдеери. Бу совхозто сүрекей јаан теплица иштеп јат, ичине кирип барзагар, эң ле изү јай тургандый: чыкту јерле, јаашла јытанып турар. Эбире көрзөгөр, учы-бажы билдирбей чөйилип барган өзүмдерде — суйман-суйман огурчындар, огурчындар... Совхозтын ижинин једимдери јаан, јыл сайын арбын кирелтелү. Быларда жаңыс ас неме — јер. Олорго бойынын өйинде айылчылар болуп Кастро, Кириленко ло оноң до өскө јарлу улустар келгилеп јүргөн болуптыр.

Алтай бичиичилерди «Современник» деп издательство база кычырган. Оны бистин бойыстың деп айдарга јараар, ол РСФСРдин бичиичилеринин издательствозы. Ол көп бичиктер чыгарып јат, онын бичиктери јилбүлү, солун, јараш, эптү.

— Алтай бичиичилердин јакшынак деген произведениелерин орус тилге бийик кеминде көчүрип, бастыра јанынан јакшы белетеп, өйинде ийип туругар — деп, издательствонун баш редакторы Л. Фролов ло национальный литературалардын редакциязынын заведующий В. Дементьев јакыдылар. Олор төрт-беш алтай бичиичилердин бичиктери кепке басып чыгарыларына пландалган деп јетирдилер. Аржан Адаровко жаңы чыккан јуунтызынын баштапкы экземплярын сыйладылар.

Москва — јаан, Москва — улу, Москва — кайда ла солун, јилбүлү. «Звездный» городокко барала, бис Ю. Гагариннин памятникинин алдына чечектер салдыбыс, онын сүрин көрүп, сананып турдыбыс. Биске космонавттардын городынын каруулу ишчизи полковник Якубов С. М. космонавттардын ижи керегинде јилбүлү куучындады.

Космонавтардын музейин көргүзүп ол аайынча куучынды космо-навт В. Быковскийдин үйи экскурсовод Валентина Михайловна өт-күрди.

В. И. Ленин керегинде, байла, кажы ла совет поэт бичиген. Нениг учун дезе, улу Ленинниг адыла бастыра жүрүмис башталып јат. Ыл сайын «алтай лениниана» база өзүп, јаранат. Бу темага поэттер јаантай-ын келер, бойыныг ийде-күчин ченеп көрөр. Литератураныг ла ис-кусствоныг ишчилерине В. И. Ленинниг Кремльде јаткан квартиразын ла иштеген кабинетин көрөри сөс јогынан јаан учурлу. Мында кажы ла неме Ленинниг жүрүмиле, ижиле тудуш, олор көпти санандырат. Качан да Владимир Ильич бу кабинетте иштеп, Совет ороонды баш-карган, албатылар керегинде сананган. Бүгүн бу кабинетте улу Ок-тябрьдын јолыла јангы жүрүмге ичкери баскан база бир «кичинек» ал-батыныг, алтай албатыныг, уулдары ла кыстары...

Качан да бичик билбес болгон алтай албатыда бүгүн бүдүн лите-ратура иштеп јат. Онын өзүминиг элбеп, теренжириинде алаңзу јок, онын ийде-күчи јыл сайын көптүйт. Кажы ла бичиичи бүгүниг Совет литературада бастыраларыла кожо тег јерде.

Оноч бу сурактар аайынча јаан куучын РСФСР-дин бичиичилери-ниг Союзыныг правлениезинде 30 мартта өткөн. Алтай поэттердинг произведениелери ле текши творчествозы керегинде правлениениг качылары Н. Доризо, В. Поволяев, В. Федоров, М. Шевченко, јарлу критиктер Р. Бикмухамедов, В. Чалмаев, Р. Жангушин, Т. Очилова, алтай поэттердинг ле прозаиктердинг произведениелерин көчүргендер Я. Козловский, Е. Храмов, И. Фояков ло оног до өскөлөри куучын-дадылар, ол тоодо алтай поэттер ле критиктер болдылар. Элбек сөсти Горно-Алтайский обкомнын качызы Алушкин Б. К. айтты.

Алтай литература керегинде куучында А. Адаровтыг, Л. Кокышев-тинг, Б. Укачинниг, П. Самыктыг, Д. Каинчинниг, К. Телесовтыг, Б. Бе-дюровтыг, А. Ередеевтиг, Ш. Шатиновтыг ла өскөлөриниг де твор-чествозы керегинде көдүринилү ле чике сөстөр айдылды. Текши алтай литература керегинде куучын ак санаала, элбек күүнле, ачык-јарык күүнзегениле бийик кеминде өткөн деп айдар керек.

Алтай бичиичилер бойыныг сөзинде алтай литератураныг өзү-мине јөмөлтөзин јеттирген јарлу совет бичиичилердинг адын ададылар, олордын ортозында В. Луговской, В. Иванов, М. Светлов, В. Лидин, Л. Ошанин, А. Коптелов, Е. Стюарт, А. Смердов ло оног до көп-көп өскөлөри.

РСФСР-динг бичиичилериниг Союзыныг правлениезиниг јуунында КПСС-тинг Төс Комитединиг Культура бөлүгиниг инструкторы С. В. По-темкин, Горно-Алтайский облисполкомнын председателиниг замести-тели К. Д. Сакитова туруштылар.

30 мартта эгирде ЦДЛ-дик (литераторлордын Төс туразынын) жаан залында улус көп болды.

Зал керегинде жаңгыс ла бис эмес, бу иш аайынча туружып турган бастыра ишчилер сананып, чочып тургулаган: улус келер бе? Ас болор болбой. Залда отыратан алты жүс жер бар... је 30 мартта алтай литературанын эгиринде, зал толо болгон: жажыл кийимдү жуучылдар да отыргылады, байла, кандый бир гарнизонног келген «Белая дача» совхозтон келген бир бөлүк ишмекчилер көрүнөт, Ленинниг адыла адалган педагогический институттан келгендер көп, залда Москванын вузтарында үренип турган алтай студенттер база ас эмес...

Президиумда алтай бичиичилер. Олордын ортозында КПСС-тин Төс Комитединиг культура бөлүгиниг секторынын заведующийи К. М. Долгов, СССР-дин бичиичилериниг Союзынын правлениезиниг качылары, элбек жарлу бичиичилер П. Проскурин, Р. Рождественский, О. Шестинский ле өскөлөри де.

Туштажуныг жаан куучынын РСФСР-дин бичиичилериниг Союзынын правлениезиниг качызы Н. К. Доризо жакшынак уткуулла, көдүрингилү сөстөрлө баштады.

Область ла онын калык-жоны керегинде КПСС-тин Горно-Алтайский обкомынын качызы Б. К. Алушкин куучындады. Залда отыргандардын Туулу Алтайла, онын албаты-жоныла бир эмештен таныжып, там ла јилбиркеп ле соныркап тургандары иле билдирип турды. Президиумга бичигилейт, нени де сурагылайт. Туулу Алтайдын кайда турганын кезик улус билип болбойт ошкош. Ол, байла, кайда да Сибирьде ле деп бодоштыргылап јат. «Акатуй керегинде куучындазар, ол керегинде көп укканыс...» деп бир тилбек чазында бичийле, ийгиледи. Трибунадан алтай үлгерлер угулат, кожондор башталды. Ленинниг адыла адалган пединституттын ректоры А. П. Петров бистин областьла таныжарын чокым куучыныла оног ары элбетти. Ол институт Ада-Төрөл учун Улу јуу тужында бистин городто, Горно-Алтайскта, ол өйдөги Ойрот-Турада иштеген. Башка-башка өйлөрдө ол институтты бистин областьтан бир канча кижи үренип божоткон, олордын ортозында Тюхтенева Е. С., Саруева М. Ф., Суразаков С. С., Уксегешева Е. В., Тартыкова О. И., Кайгородова Т. Д., Тадыев П. Е., Суразакова Н. Н., Сарбачакова Л. В., Казанцева В. П., Власова В. Л., Кучигашева Н. А., Каташ С. С., Зарибко Е. С.

Н. А. Баскаков — элбеде јарлу ученый, ол Туулу Алтайды, алтай албатыны, онын историязын, тилин билер, Алтайла көп баскан, јорыктаган, ол керегинде көп бичиген, бичиктер чыгарган. Эмди ого элбек ле терен таныш Туулу Алтайдын уулдарыла, кыстарыла, бүгүниг интеллигенциязыла таныжарга, байла, сүреен солун. Николай Александрович куучын айдып эске алынат, Алтай ла онын албатызы керегинде

яңы солундар јетирет. Ученыйдың көргөни, билгени, јартаганы тоом-
ылу угулат.

Алтай бичиичилерди, јурукчыларды, артисттерди акту күүнинен
јылу сөстөрлө Иштин Кызыл Мааны орденин тагынган Краснохолмский
камвольный комбинаттын бос согоочызы Социалистический Иштин Ге-
ройы К. И. Кислова уктыды.

Трибунада А. Михайлов — СССР-дин наукалар Академиязы-
ның корреспондент члени. Эмдиги ойдө ол Совет ороондо јаан јарлу
литературный критик, совет литературанын јүрүминде эрчимдү иштеп
ле туружып јат. Кем оны билбес? Је ол бичиичилерди база көп билер,
ол тоодо кезик алтай да поэттердин творчествозыла таныш. Ол кере-
гинде Александр Алексеевич бүгүн, алтай литературанын күүнинде,
отырған улуска бойы да јаңыдан нени де билип тургандый айдып
турды.

Москваанын поэттери С. Куняев ле А. Парпара, филолог-ученый
Г. Фиш бойының сөстөрин база алтай литературага учурлады. Олор
бу күнде Туулу Алтайды бойына база такып ачып, оныла мынаг ары
там элбеде таныжар күүндү деп көрүнгилейт. С. Куняев алтай поэт-
тердин үлгерлерин көчүрген, А. Парпара јетен тогус јылда Туулу Ал-
тайга келип јүрген, Сибирьдин, ыраак Күнчыгыштын ла јака Күнтүш-
түктин бичиичилеринин конференциязында турушкан.

Јарлу бичиичи, поэт, јурукчы В. Гончаров ЦДЛ-га келеле, чындап
та, бойына јаңы јер ачкан: ол Туулу Алтайды алтай јурукчылардын
ижинен көргөн. Кажы ла јурукты эбире базып ајыктап, отыра тўжўп,
нени де шыгалап, узак унчукпай турат, сананат, эбире трибунага чыгып
келеле, айтканы мындый:

— Мен ЦДЛ-да јаантайын болуп јадырым. Мында көп јакшы-
ны көргөм. Је бу катап сўрекей солун туштажу болды. Мында тургус-
кан јуруктар көп эмес, ас деп айдар керек, је олор кайкамчылу, олор
керегинде куучын да јаан...

Виктор Михайлович анчада ла В. Чукуевтин јуруктарын ағылады.
оныла кожо бис јит алтай јурукчының ижине јаңыдан көргөндий
болдыбыс. Ол ончобыска јаан сўнчи болгон. В. Гончаров Г. Гуркиннин
јуруктарына база ајару эткен, И. Ортоңуловты, мен бодозом, јетире
көрүп болбоды ошкош. Бистин јарлу јурукчыбыстын ижи выставка-
көрүде ас болгон.

Бистин јурукчылардын ижине бу күндерде РСФСР-дин јурукчы-
ларының Союзынын правлениези ажыра јетире ајару эттирер керек
болгон деп бодойдым, ол тушта бистин јурукчылар керегинде куучын
элбек болор эди.

Бистин область, Туулу Алтай ла алтай албаты керегинде јаан куу-
чынды бис ончобыс өмө-јөмө айтканыс: бичиичилер, јурукчылар, ар-
тисттер, кажызы ла бойы алдынан солун, кажызы ла јерибис ле алба-

тыбыс көрегинде куучынды элбеткен ле терекжиткен, оның учун ижи-бис жеңуге жеткен. Алтай үлгерлер, кожондор, кай, комыс көп улуска жараган, Туулу Алтайла, оның албатызыла таныжары там элбеп, алтай литературанын үни көп-көп улустын жүрегине тийген.

Једимдү ижистен бис көпкө үренедис, ол эмди эткен кажы ла ижибисте билдирер, иш бисте јаантайын көп, ол башка-башка бүдүм-дү, је ончозы бичиичиден камаанду иш. Бу ла турган жыл јаан меро-приятелиерле толо: областын ла СССР-дин 60 жылдыктарына учур-лаган иштер көп, июль айда совет литературанын күндери бистин крайда ла областта өдөр, июль ле август айларда Чечено-Ингушетие-нин бичиичилери биске келер, алтай бичиичилер литературанын күн-дерин ол республикада өткүрер, јайдын учында эмезе күскиде алтай литературанын ла искусствонын күндери Башкирияда болор деп тем-дектелип јат.

Пландагы иштер өйи аайынча эмеш кубулардан ајаabas, је олор ончозы бистин јолыбыста. Албатылардын жүрүмине, бүгүнги өйиске ол ончозы јаан тузалу иштер, бичиичилер бойлоры да мынан улам көргө-ниле, билгениле байып, бийиктеп өзүп јат.

Је бичиичинин ижи јаңыс мында эмес, төс ижибис јаңы произ-вдениелер бичииринде. Ончозына өй керек, бичиичилердин ал-са-наазы казынып, бедренип, элбек терен бичинеринде, јаңы үлгерлер, куучындар, повестьтер, романдар, кожондор, пьесалар бүдүреринде. Чын јаан творческий иш — бичиичинин сүүнчизи, элбек ле телкем са-наазы, от-јалбышту күүни, жүрүмди терен сүүгени, «Төрөлим, орооным» деп жүрегиле билгени. Јакшы ишке јайым јарык санаа, јайа салган ий-де-күч керек. Бүгүн бийик жүрерге ле бойын ченеп, бастыра санаа-күү-ниле иштеерге бастыра арга бар, бастыра аяалга эн јарамыкту.

Өйибис улу, жүрүмис улу болзын!

ЎЛГЕРЛЕР

Борис Укачин

НЕЙТРОН БОМБАНЫНГ «АВТОРЫ» ГОСПОДИН СЭМЮЭЛ КОЭНГЕ АЧЫК САМАРА

Нейтрон бомбанын
Неден де кара јажыдын ачкан
Слер кем болороор,
Господин Сэмюэл Коэн?..
Слерге, байла, каткымчылу,
Серемјилү ле кайкамчылу, —
Кандый да карлу Сибирден,
Кандый да јылкычынын уулы
Бойын кижидеп бодойт,
Бойынаг јаан сурактар тургузат..
Андый эмес пе,
Господин Сэмюэл Коэн,
Нейтрон бомбанын «адазы»?..

Господин Сэмюэл Коэн,
Бу турган сок јангыс кызыл кун,
Керек јок болзо Слерге,
Бут алдында онтогон кара јер
Керек јок болзо Слерге,
Је јиит ле изү окшош,
Јүрек сызы — тынду сөс,
Байла, јымырайт Слерде..
Айса, јүрегеер Слердин
Тынду каннаг ла эттен эмес,
Татабас талдама темирден турган,
Господин Сэмюэл Коэн —
Нейтрон бомбанын «адазы»?..

Тенгеринин тымык чанкыры,
Тенгистин ару чакпыны,
Кайдалык, кайкатпагай Слерди,
Је аракынын ачузы,

Аш-курсактын татузы,
Сүүштин сүрлү кинчеги,
Сүүнчи ле мактын келгени,
Байла, керек Слерге...
Андый эмес пе,
Господин Сэмюэл Коэн —
Нейтрон бомбанын «адазы»?..

Нейтрон бомбанын
Недег де кара јажыдын ачкан,
Господин Сэмюэл Коэн,
Слер кандый эненин
Эмчегинин судин эмдигер?
Мен билерим,
Ак-јарыкта бастыра энелер
Ачунун ла сүүнчинин
Агару јагыс тилиле ыйлажат.
Је Слердин энегердин эки көзинде
Эрикчел јок деп, мен айдып болбозым,
Господин Сэмюэл Коэн —
Нейтрон бомбанын «адазы».
Слердин энегердин эмчегинде
Эненин агару сүди эмес,
Эдүнүн каразы,
Эрликтин каргыжы,
Эг јеткерлү корон болгон деп,
Оны соорып, Слерди өскөн деп,
Мен айдып болбозым...
Је мен јакшы билерим,
Слерди чыдаткан энегер —
Ол јес тырмакту,
Јеткер-алтын тумчукту
Јерсү капитал кара орооны...
Јаштаг ала канаарда Слердин
Онын каргышту ла казыр каны,
Кижиге килебес кийик каны,
Кижини тумалаар кинзү каны...
Ондый эмес пе,
Господин Сэмюэл Коэн —
Нейтрон бомбанын адазы»?..

Мен бу телекейде
Билдирбес ле ас калык тилиле

Чүми јок кожондор чүмдейдим.
Ойнодо оморды туниле,
Онон ойто тужиле,
Куулгазынду куштар чылап,
Кезикте сүүнип,
Кезикте сүрнүгип,
Көк-айаска учуртадым...
Ойнойдым, оморго иженедим,
Онон аланзыйдым,
Аланзып — ачынадым,
Господин Сэмюэл Коэн —
Нейтрон бомбанын «адазы»!

Господин Сэмюэл Коэн,
Ундып койдоор бо, јаш тужаарда
Слер де ыйлап билетен эдигер,
Ыйдын ачузы канайып кайылды?
Көбөлөктөрдү, јылдыстарды кайкайтан
эдигер,
Кайран кайкал кайдаар качты?!.

Господин Сэмюэл Коэн,
Слер эмдиги чактын,
Сенеерип јаткан шыралу јердин
Эн јаан јеткер-чагынын —
Нейтрон бомбанын «адазы».
А мен дезе,
Алтай малчынын уулы,
Арт учында бу үлгердин авторы,
Сурап турум, айдып беригер:
Бис экүнин кемибис кийик —
Мен бе
Айса Слер бе,
Господин Сэмюэл Коэн —
Нейтрон бомбанын «адазы»?!

Ада-Төрөл учун Улуу жуу тушта баатыр кепту тартыжып бажын салган
уулдарга

КАНЛА БИЧИЛГЕН ТУУЛЫ

I

Мен соок түрмеде,
Таш полдын үстинде.
Канайып та каразам,
Журтым оды жарыбас.
Канайып та кыйналзам,
Бу таштар унчукпас...
Жаңгыс ла ай, жаңгыс ла ай
Көзнөктөгөн жажынып кирет.
Жаңгыс ла ай, жаңгыс ла ай
Аккан каным жарыдат.
Ойто мынаг мен чыксам,
Таг чолмонды мен көрзөм,
Фашисттерди кырар эдим.
Бу түрмеле оморды кожо
Жерге түндөп, көмөр эдим.
Шыралу, ыйлу жаман жер
Баргааларга базылзын,
Өлүм качан да улуска
Очин алып, каткырбазын.
Байа жаңы отырзам,
Фашисттер мени айланды:
«Солдат, тур! Түрген тур!
Бажыңды өрө көдүр!
Бастыра немени билеринг
Алдыбыска төгөринг.
Нөкөрлөринг кайда? Кайда?
Кандый журтта, кандый тууда?
Фашисттердег коркыба,
Өзөгиске кирип ал.
Өлөрим деп кунукпа!
Канча керек акча ал».
Мынды эрмекти угала,
Мен жескинип каткырдым.
Алдымда отырган күрүмге
Ойто каруузын бербедим.
Менин каткымды ол, байла,
Жакшы каткы деп бодогон.

Мекелеп, алдыма жүгүрүп.
Жакшы аракы тургускан.
Амтанду курсак экелип,
Амадулу жайа салган.
Мен каргышту курсакка
Сабарларым чөйөдим.
Каныркак фашист ийтгерге
Бир де неме айтпадым.
«Не отырың? Түрген жи!
Не унчукпас, айт» — дешти.
«Слерге садынып жүрерге,
Санаам чыгып жүүлбегем,
Слердег курсак жиирге,
Тербезен болуп баспагам.
Фашисттер тура жүгүришти,
«Оттый тилин үзерис» дешти
Өрүп эткен эмик камчы
Сөөктөрүмди челдеп өртөйт,
Терлү, канду болот кыңы
Колдорүмды кезе өйкөйт.
Оноң ары не болгонын
Летире билбей калтырым.
База бир билинип келзем,
Бастыра бойым калтырап,
Ажыктанып өңдөйзөм,
Тошту сууны фашисттер
Устиме экелип ургулап,
Каткырыжып турдылар.
Удабас ойто келгилеер,
Узун түнге мени кыйнаар...
Көр, нөкөрүм! Кычыр, найым!
Кыйынга бакпас салымды
Стенеге журап жадым.
Көр, нөкөрүм! Кычыр, найым!
Калганчы кереес сөстөрдү
Изүү канла бичип жадым.

Озогыдан бери жүргеним
Тура берди алдыма.
Балыктап, ойноп барганым
Батпай келди көксиме.
Жаш салкынду күн болуп,
Жарадынан суу ажыган.
Ак көбүги аңданып,
Согулып чакпын жайканган.
Жалтырап жалкын түжерде,
Жаражын көрүп кайкагам.
Солоңы жарып берерде,
Соныркап ого мен сүүнгөм.
Айлыма жүгүрип, жанып келзем,
Адам жүк ле тынду эмитир.
Актар кызылды чыбыктап,
Акту канын төккөн эмитир.
Адам өлгөн. Улус жуулып,
Ару сөөгин жуунаткан.
Энем сөөгиле жергелей,
Экинчи төстөк өзө берген.
Оскүс-жаңыс артала,
Адам сөөгине мен конгом.
Өксөп-өксөп ыйлайла,
Лылдыстарга бажыргам.
Санааркаган санаамды
Лылдыстарга мен айткам.
Таң эзини ойноордо,
Таңдак жүзиме тийерде,
Адам сөөгинен мен тургам,
Амыр жатсын деп алкагам.
Соок тобракты ууштайла,

Бөс курыма курчангам.
Ырысту жүрүм сакыйла,
Эржине эдип оны алгам.
«Айрылыштыс адам» — деп,
Көстөр жакын арлагам,
Узак городко ууланып,
Узун жолго мен чыккам.
Эне-Төрөл оноң бери
Эркелеп, мени чыдаткан.
Эрлү жүрүм жүрзин деп,
Эмдү суузыла эмискен.
Уч сүмерлү Алтайым,
Уйым, кайран көөркийим!
Жаңыскан туруп, кунугып,
Төмөн көрүп кожондоп,
Жанарымды сакыдың ба?
Таң жаркынын жабынып,
Тулуңдарың өрүп-чүмдөп,
Мени көрөргө ижендин бе?
Мен түрмеде, түрмеде,
Божонып барар арга жок.
Мениң алдымда жаңыс өлүм,
Оноң кыйар учур жок.
Санааркаба, ыйлаба!
Оскүс куудый калактаба!
Сениң эриң, сениң эжин
От калапту жүрүмди өткөн,
Онтогону угулбаган.
Корон шырала жунунган,
Комыдап неме айтпаган.

III

Көк тууларда арткан уулым,
Омок үниң угулат.
Баатыр укту чыйрак уулым,
Иштенгениң көрүнөт.
Керсү балам түргөн өс,
Энең сүүнип каткырзын.
Эркиндү жолго кире бас,

Төрөлиң сүүнип, мактазын.
Сениң тының жутпага
Бастырбазын, өлбөзүн.
Сениң жүрегин улуска
Жалбыразын, жылызын.
Сен меге ачынба.
Жанбады деп жайнаба!

Кан жайраган согушта,
Фашисттерди мен кырдым.
Штыкташкан кабышта,
Мен шыркалу жыгылдым.
Санаам аймап чыгарда,
Оштүлөргө туттурдым.
Эмди мен соок түрмеде
Калганчы тун конуп жадым.
Күндү жерге артарын
Канымла бичип жадым.
Кайран алтай албатым,

Кайран Төрөл совет жерим!
Мен слердег үзүлдим,
Ургүлжиге ууландым.
Мен өлзөм дө. йвөймим
Кожон болуп угулар.
Сбөөгимнег, канымнаг
Чечектер өзүп жайылар.
Олор кызыл мааныды
Тартыжуга кычырар.
Олор жымжак энедий,
Слерди сүүп, көкидер.

IV

Бу бичилген кереести
Бис түрмеде кычырдыс.
Канду кара тураны,
Жерге тундеп, жемирдис.

Улус сүүнип жүрзин деп,
Ордына чиби кондырдыс.
Санаа жарык болзын деп,
Кайындарла курчадыс.

Күүгей Төлөсов

ТӨРӨЛ ЖУРТЫМ

Кайран журтымды сананып ла ийгемде,
Та канайда беретем, бойым да билбейдим.
Онын учун ийттеринин үрүжин де
Ыраактан ла угала, жүрексирей бередим.
«Јаан сүүштү улустар бар
Сен олорды ондалбазын» дежет.
Андый көрнөөгө бир учурап,
Ылынайын дегем, бу ла келишпейт.
А мен сүүжимди ончозын айтсам,
Кезик улус јаратпас та болор.
«Каспа база Москва эмес,
Кандый коркушту кайкалдар деер...»
А мен сүүжимнин кезик кезигине
Улустардан болгой, бойым да кемзинедем.
Јаш тужында јажынып ойногон
Јатпырак тонгөшти көрүп, сүүнедем.
Јалаачы эеестинг пенсиязы быјыл
Бир эмешке кожулган ба, кандый —
Тылдагы фронттын тынын алган

Андын улусна Геронды да бербен
 Очхозым, очхозым тоодолонм даям,
 Улустар киниге килетилеер болор,
 Чучурап та жүргөн чырайлу болзом,
 Келен ле мөгө килебеер, улустар,
 Кеминг-кеминг сүүжи, байла,
 Коркушту жаш — башпай жадым,
 Јо минг мындай акту күүним
 Коркушту кичинек деп бүтпөй жадым.
 —Кайран журтымды сөнөтүп ле жигемде,
 Та калайда беретем, көбөрм, ук,
 Керек десе иттеринин уружи да
 Минг жүргөмө кару ле жуук.

КОЙЧЫНЫҢ КОЖОНЫ

Кандыктың бажы кызарып,	Буды-колы жөнлөөрт,
кызарып,	јетилөөрт.
Кос кылбыгар јас келер,	Мыты көрүп бойлорык,
јас келер,	бойлорык
Көптин јыды салт эдиң,	Сын-аркабык түзөлөөрт,
салт эдиң,	түзөлөөрт.
Баш айланар бә келер,	Чоокыр чечөөтү јайлуума,
Бә келер,	јайлуума
Јашап эдер јакшы күүң,	Көчүп бардым — јайымым,
јакшы күүң	јайымым!
Удебастаң јан келер,	Көкөб тоңгон малымды,
јан келер,	малымды
Јаш агашты јайылта,	Көр отырзөм — јакшызым,
јайылта	јакшызым!
Јакшы үйлө јар берер,	Јар јакалай јарышкан,
јар берер,	јарышкан
Кобыларды јакылада,	Јаш күрөндөр јаракым,
јакылада	јаракым.
Кожомбила суу агар,	Аштагаме эт једер,
суу агар,	эт једер
Соокко тоңгон комудөл,	Күүйтинг үчининг јакшызым,
комудөл	јакшызым.
Корчырап кошо агарер,	Балдарым ырызы тарткан не,
агарер.	тарткан не —
...Јылдыг чыккан ак малык,	Малымнаг чыгым ак болды,
ак малык	ак болды.

Төлүүм ырызы тарткан не,
тар'кан не —
Малым эабап көптөдү,
көптөдү.
Шерпырем аялап кара суум,
кара суум.

Ушак үслөй көчкөндө,
көчкөндө
Төй сыр'кынду Алтайым,
Алтайым,
Төчөрүм калган көксөгдө,
көксөгдө.

СУУНИШ

Бошымк машиназыла мөктөдөп,
Калганчы модала кышкып,
Ресторандап жүрүп өбргөн эмес —
Ого мен не кушунарым,
Ого мен не тартымарым,
Ого мен канай сүүнарим!
Таш болзо илбиркетейим,
Таш болзо өбрүп алгайым,
Таш болзо мындай жерде болгом деп,
Чала мөктөнгөн эмес
Айдып жүргөйым,
Анак бсак не!
Мен ого сүгүшөп,
Сүгүнар өргөм жок.
Мен аянда жаантайым жүрүп,
Нүрө өргөм жок...
А менин аянда карышты,
Карышты сүгүнар күүнүм көл жет.
Түкү не алдындагызы чылап,
Канча күнгө үлөй бедреген адым
Бу не жаанымдыгы кобыда турган деп уккандым,
Будым жерге тийип-тийбеп бараткандым,
Сүгүшөп мага керек не,
Ол сүгүшөп канда не!..
Ол канчакан — бошымк машиназы,
Ол не ол — калганчы мода,
Чымырып берешки — ресторанда отырганы!

А Я КЫ Ш

После Самкина

Мен восьмого учушым,
Грандарды бүтүшөп.

Же Каспийдин көмү ачтарым
Сенанын жаантайым.

Коркушту жаан оорулар,
Күчсинип, бистен барганын
Сананадым, алкайдым.
Эмезе чоокыр карларла
Ылангаш учуртып жүргенис
Сананадым, килейдим.
Онын учун:
Кинчеги жок тужыста,
Килеп билер тужыста
Жамандашпайлы качан да,
кзчан да.

Кандый да кату өйлөрдө,
Бойысты тыг тудунып,
Каралашпайлы качан да,
качан да.
Ак-жарыкка бир келип,
Коштой эптү жүреле,
Коп кичеибеек качан да,
качан да.
Жап-жаш бойыңды
Жарык-жарык санаалар
Эбирип жүрзин качан да,
качан да.

УРЕНЕРГЕ ТУРУМ

— Мынай жүр — деп, үредип болбозым.
— Канай жүрер — деп, үренерге турум.
Карчий-терчий сурактар келет,
Каруузын та канай, канай айдарым.
Жүрүм деген школдың бозоозын
Жүс те катап алтаган болзом,
Же кажы ла күн баштапкы катаптый,
Сурак сурайдым жаш баладый.
Кезиктери жүрүмди ойынга бодоп,
Көзөрдин көзине түндеери де бар.
Караны ак деп көзин де жумбай,
Каткырган айас айдары да бар.
Отырган олыт кудай бодолду —
Кирип келзен, көрбөөчилери бар.
Жаныла өдүп, жакшы суразан —
Укпаачы болуп, кедендеери де бар.
...Кижн тайкылып, жыгылбас эмес,
Тайанып, ойто туруп келетен.
Кижн жүрүмде жастырбас эмес,
Жастырып, ойто кижн болотон.
Онын учун, кару нөкөрим,
Карыкчал конгон көзинди жажырба.
Акту бойың жастырган немени
Өскө улуска жабаарлап үренбе.
Эңчейгенче жүрер салым келишсе,
Эптү-жөптү жүрели, нажылар.
Же жаңыс берилген кайран жүрүмде

Эки ле жүстү болбойлы, наýылар.

Онын учун:

— Мынай жүр — деп, үредип болбозым.

— Канай жүрер — деп, үренерге турум.

Жүрүм деген школдын эжигин

Бүгүн катап ла токулдадып турум.

* * *

Уур бескелү сөстөр

Ийнимди базып,

Көп-көп санааларга

Катап ла экелди:

Төрөл дегени не?

Албатым дегени не?

Жүрүм дегени не?

Жүрер дегени не?

...Мындый уур сурактарга туттуруп,

Буурайа берди бажым.

Улу жүрүмниг учурын сананып,

Күнүн ле божобойдым.

* * *

Кижн сананганда, ырыс ол жаан немедий,

Кандый да ағылу өйлөрдө болгодый.

Жок, ырыс — ол теп-тегин күндерде,

Теп-тегин өйлөрдө болотон эмтир.

Је онызын жагыс ол тужында билерин —

Сақыбаган јанынан салымга соктырзан.

Анан өскө жүс те јаш јазан,

Кару нөкөрим, нени де сеспезин.

КУУЧЫНДАР ЛА ОЧЕРКТЕР

Эзендей Тоюшев

Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдары канча ла ыраза, же бистин жаш тужыс ол калапту ойдо өткөндөрдүн күүн-санаазынан, байла, качан да чыкпас болор. Калапту ла кызалагду жылдар күр көгүстин терегине шинип калган. Ол ой жайым учун, жүрүм учун тартыжунун темдеги болуп үйелердин алдына жажына жалтыыр.

Мен жаңы произведениемди ол калапту жылдарда экинчи фронтто — тылдагы иштегендердин иштенкейине ле турумкайына, ачынчызына ла сүүнчизине учурлайдым. Алдында үзүктелте бичилгенине некелте эдип, төрөл улустын жүрүмин ле ижин элбеде көргүзөр деген амаду бар. Бүгүн күндүлү кычыраачыларыма бичиктен алынган үзүкти сыйлайдым.

ОЛ ЖЫЛДАРДА

Бүрүнкүй. Эңир Чолмон коюгордын ары жанынан кылайып келген амырзынган күски жалаңдарды, кобы-жиктерди, аш соголо чинези чыгып, амырап жаткан улусты — ончозын шыгалап турды. Ол Чыгыш жаар чөймөктөлип брааткан булуттын ортозына көрүнип-көрүнбей малала, катап ла сан төмөн шыгалап ийген турат. Онон бирде торт чөнгүп калар. Бажы батканы бу ла туру дейин дезен, кайкалаганча жок жерден көрүнип келген турар. Жер-энеден көзин-чек албас.

Адаларыстын адалары мыны көрүп, «жылдыс эченгизин бедреп турган» деп табыланар. Бу куучынды чын деп актаар да, төгүн деп жабарар да кизи чыкпас. Куучын-куучын ла болбой, а. Эзелеристин сөзиле болзо чы...

Озо-озо, озо чакта, отырган улус жок тушта, ак чечеги көбүргөн, арчынбыла жытанган, амырын түжеп тымыган Алтайда эки кыс бала өскөн. Кирбиктери — көл караган мун карлагаш, кејегелери айдынкүнниг жаркыныла жалтып турар. Ай таналары шынкырап, ай-күн карыгарын сеспей, айылдарында ойноп жүрдилер.

Тулунгду улус айылга отырбас, тырмакту ан ичегеннек чыгар туш болгон. Бир күн алты толыкту алтай айылдын ийди кангылдада үрүп, та нени де торсыктай берген. Айландыра ајыктап көрөр болзо, мылтык адым киреде төөлөргө жыга кош салган түмен калык клеедер.

Айылдың бозогозын ажыра алтабай жадып, чойын кара өдүктү, чолтык кара үлдүлү, чолтык кара саалду каан «Бу жер менин» деп, чолтык колун уулаган. Оны ээчий түмен калык «Бис слердин» деп шымырашкан. Бис слердин дегендий төөлөр жерге байканын түжүргөн. Бис слердин дегендий согондор тартылган.

— Бис кул болбозыс! — деп, кыстар айдышкан, ай шаңкылары шыңкырашкан.

— Бис кул болбозыс! — деп, агаштар шымырашкан, суулар жымырашкан.

— Слер менин — деп, каан ээк сагалын сыйманган. Какпыдый кара колдорыла алтай кыстарды кабарга энчейген.

Кыстар жылдыстар болуп кубулгылайла, ак аястын көс жетпес түби жаар учкулай бергендер. Олор экү эмдиге элжилип-селижилип, караңгуй түнди кожо өткүргилейт. Баштапкызынын ады «Эңир Чолмон», экинчизинин — «Таң Чолмон».

Бу түнде эжелу-сыйындулар катап ла селишкен. Таң Чолмоннын келижиле кожо каракчы жер-алтайдан ырап, айландыра турган туулардын сомдору илененет.

Оду. Лирбей көзин ача тартып ийгежин, Таң Чолмон бийикте турды. Жылдыстарын терип, амырзынган алтай жердин таңы туку ла кайдаг кажайып келееткен. Чыкту ла соок күски жыбар айланат. Алакандарын уужанып, салбарый берген фуфайказын ийинине салды. Чоңчойы тужы жантияа берген өдүгин кийейин-кийбейин деп жүреле, оромыштарын жоксынды.

Жаңыс аай баштанып алала жаткан турундар коктолып калган. Кере түниле кандый одын чыдажатан эди база. Јүк ле көрнөө арткан. Онын жылу буузыла кожо өрө кейге кубал көдүрилет. Ол агарандап, кажандап браадарда, тегери түбинен сеелип түшкен баштапкы кар, шаармак кар сезилет.

Жеринен турган ла бойынча бурыксып жаткан отко баштанды. Бу-дактардын күйе-күйе арткан төзөгөлөрүн ичкери жылдырып, көрнөөни чукчып турала, бир темденип үрерде ле тыт будактар тазыражып, от тиркирей берген.

Јаан-Актын үстине туман уйкузыраган саң-башка тымык эртен тура. Обоолор, Саргол журттын чадыр айалдарындый, анда-мында содойыжат. Отоп жүргөн аттар да күн чыгардын алдында тууырай берген. Јайым ла кеен. Бу јайымга ајарзан, кайда да ыраакта от-калап өдүп турган деп сеспей де каларын. Је оног жүрегин чым эдер.

От камызылган. Өлөңзип жытанган јалаңдар, арчын јыдыла быркырган учар суулар, ыжи тартылган айылдар, јайына өлөң чапкан чалгылар, аштаганды азырап, суузеганга суу берген оду — ончозы таныш ла кару. Төрөл јер, төрөл јон. Бу јайым, бу чындык учун тартыжу өдүп јет.

Жирбей Сурламань ойгозойын-ойгозойын ба деп турала, килей берди. Таспанын энези эскизи калган төре тонло жүк ле көксин оромьп алган, буттары кызыл жылангаш. Будын отко төгөп лө алган бойынча. Тамаштары тарымзып, чалый-телиий чийүлерге туттуруп койгон. Бу ла буттар кайда жүрбеген деер, кандый ишке мендебеген деп айдар. Кылбаанын кайырын өдүп, Токшого барып, аш үрендеген, тырмууш-тын кийинен баскан. Аштап та турза, үрен ашка колын тийгиспей, мангырлаган, калбалаган, кырлыктын болчок бажын терген.

Буттар, жылангаш буттар... Укту алтай өдүк те кийген, оромьшла сопокты та кептей тарткан, је туфляны билбезин, арт-учында жылангаш арткан. Жаан-Акты олай-чалый канайып баспаган деер. Бу ла тамандар кызангдап јерге тийбеген јер бар, та јок. Прокосторды түшкен истер энделип те калган болзо, је чалгынын сыгырты оны түней ле эске алындырат. Шыйт, шыйт — өлөң жагыс аай жыгындалып браадөр. Бир тушта чалгы кайрап јадала, кайра баштанзан: эки буттын изи чаналу кижжи жыгылай бергендий јадар.

Ташка да кыйдырган, соокко до ужуган буттар. Кандый шыраны көрбөгөн деп айдар, кандый јолдорды өтпөгөн деп айдар. Эмди де канчаны өдөр.

Жирбей улусты ойгозойын ла деп турганча, Сурлама туруп келген. Ол алакандарын уужанып, тунгак үниле баштанган.

— Чын ла божоп калган ба?

— Не?

— Јуу-чак божоп калган дезем.

Жирбей онын сөзин алан кайкап уккан.

Таспанын энези түш јеринде көрүп јатса: јурттын эр улузы једип келген, бир күрееде тургулаган. Олор эр јанында, эпши јанында — үй улус. Олордын ортозында ак јерге чечектер чогулган. Кудай ла дезен, кандый өңдүзи јок деер: ак, ап-апагаш, көгөлтирим, саргал-тым, кыскылтым. Је көп лө јаны кыскылтым чечектер. Сурлама бир ле кучак чейненин бажын экелген, јанында турган үüre-јелелерине де тут-тургуспай, чечектердин ортозы јаар мергедеп ийген.

Бир ле көрүп турза, чечектер јаан јалыштый јалтып турган. Олордын јаркыны улустын качарларына јаркындалып, сүүнчилү чы-райларынын кедер-бажын соодып ийген. Сурлама өббөненин колынан кармај аларга да турза болбос: ол нени де билбеечи, көрбөбчи кижжи болуп турар не, турар. Јерине једип келеле, та не манзаарыган кижжи...

— Подъем! — деп кыйгырала, Жирбей өрөкөн Сурламаньын јанына келген. — Мендеер керек, бригадир. Тьтту-Јалакнын ажын согор деген бедиг, ого једерге база бир чак. Эмди ол Јодраньын боомын та канайып өдөтөн. Алдында, ылгый эр улус болордо, веялканы колго до тутканча өткүре беретен эди.

— Уй улустан чөкөп туругар ба?

— Чөкөмжик те эмес болзо, же андый ла...

— Канча жыл кожо иштеп жүреле, бүдүйбей барганын — деп, бригадир Лирбейдин чоком кара чырайына ажырып, бажыла жайкады. — Ол кирези буудак өтпөгөн деп туругар ба? Ажаныш божогон, казач-айак оичозы арчылган. Лирбей өрөкөн база не арткан болотон деп кайра баштанза: кайыгнын төзінде ак туу тиштери арсайышкылап калган айрууштар, тырмууштар көрүнди. Онон тоотып калган штанынын карманынак илжирмелү чазын чыгарала, лаптап көрди:

— Понимаете ли, жети час.

Бот бу час «Австрийский» эди бе, не атазы эди, улусты ишке кычырып жат. Лирбей де өрөкөн эмес, час бойынын ижин бүдүрүп жат. Одудан атанганы туй ла бир час ой өткөн. Өрөкөн веялка сүүртеген аттарды башкарат. Лодроны кайыр боомын көрүп ийеле, сексес эткен. Онын кедейгенин жегүдеги аттар да билип ийгендий мык тура түшкендер.

Өрөкөн жайдактап алган адынак түжеле, кайра баштанган — жойу улус кийинде артып калбай а. Бойы кысталыжып жадып аттардын жанынан өдөлө, комуттардын запондорун чечти. Аттарды једингенче боомды өрө алды. Сурлама минип жүречичи кер ат тискинин колдом ушта соголо, артып калды. Кайра болуп тискин алар арга јок: жүх ле ат, эмезе јагыс кижичи өдөр тилик ташты кырлап отырала, атпас ла этсен — соок көгдөй бойына тартар. Ого келип јирс эдип оролгон Сымылтынын толкулары таштап берген јемиттий кучактай алар.

Сурлама боомго једип келзе, тонкойып калган веялка турат. Лирбей аттарды туку качан јегүзинен чечеле, боомнын кыпсыгын өткүре берген ошкош. Ичкери басты. Калыткыш ташты чыгып ла келзе, минип жүречичи кер ат тискинине басып алган ары да јок, бери де јок јал-куйругу салактап калган турды. Өрөкөн көрүнбейт.

Тр-р деп, аттың јанына келген. Ат сырай ла кызыктын бойында. Јаныла алды да јаар өдөр арга јок. Канайдар? Аттың јалмажын он колынын алаканыла сыймап, алдыла өдө конойын дезе кулактарын кызынар. Теберге турар. Сурлама атты жайдактай сокты. Кыймык та јок турар не, турар.

Канайтса тискинге једер? Ол јылгажактаганча аттың мойнына јеткен. Кер ат кулактарын кызынган турганча. Суунын толкулары коктойга үнгүр согулып, бызырап чачылала, ыраак јорыктан арып-чылагандый уур үшкүрет. Күрс ле күрс.

Бу ла тилик јерди өдөр болуп, јуу-чак башталгалакта улус не айлуу иштеген деер. Ол өйлөрдө онду техника бар эмес: маска, кайла, лом, оны да бу ла Лирбей өрөкөн болуп учап берип турган ине. Сымылты өрө јол јагыс ла кайланын күчиче ачылган эмей. Бу ла тушка једерде јуу-чак башталган. Чат неме болбой браадарда, бу тилик-

ти кечире күрлеп койгон. Је ол күрди бу жаскыда таш көчкө түжеле, ол туку коктык жаар атандырып ийген.

Сурлама адынын арказына отырып жүреле, кыймык этпеске, мойнынын сол жаны жаар жыгылап түшкен. Тискинди ала койгон: чек тар-тылбас, суурылбас. Лаптап турза: тискинниг учын кер ат таказына чиймей басып алган эмтир. Неме болбосто, кайыш тискинниг учын тижиле кемире берди.

— Токто, балам, токто? — деген үн алыс угулган чылаган. Ийни ажыра баштанза — Лирбей. Ол курдан селбектенип калган, жаантайын чычагдап жүречи кынынан бычак чыгарган. Тырт — кер ат бажын өрө көдүргөн.

Аш арутайтан «күлүк» жегүден чечилген. Бригадир калыткыш жаар көрүп, бу кызамды канайып өдөр дегендий турды. Көдүреле, чеп-чек өткүре берейин дезе, ийде-күч жетпес не. Бу ла турган тоолу кижги, омор до үй улус. Эр кижиден Лирбей, Саплаш. Је Саплаш нениг јерин алар бу. Сурламанын ла көзинче чыдаган бала ине. Айла ден жааныркаар болзо, не дейзен! Јаан улустаг арпас болуп, быжу тудунар. Чырай-бажы анайда ла ыргага тартылып калган. Мынызы, байла, уур иштег...

— Јагыскан чиребе дейдим! — деп, Лирбейдин кыйгызы угулды. Бригадир тангылажып отырган үй улустаг айрылып, малта чагылдап турганы аайынча басты. Көрөр болзо, Саплаш узуны та не болгон сырыкты күлүредип клеетти. Таспанын энези уулга болужып, јулдам сырыктын учынаг ала коиды.

Сырыктын бир учы веялканын чике алдына сайылган. Экинчи экелген агаш база анайда ок баштапкы келгенине одоштой јада түшги. Сурлама керектин аайын жагы ла ондооды, веялканы ол јаткан агаштарга чыгарар, оног чиректеер. Мынызы кандый да болзо, ташла ийдип барарынаг артык — селеске болор ине. Арга ла јоктын аргазы.

Бар-јок улус веялканыг алын јанында буулаган постромоклардан тудунды, кийин јанында — Лирбей ле Саплаш. «Оп!» деген кыйгыла. аш арутаар машина чыкырап жүреле, билдирер-билдирбес јеринен кыймыктаган. Тура ла түшкенде, удабай ла база ла «оп!».

Боом куулайып калган јебрентік бүдүмиле улус өдөрдиг өткөнчө оморды ајыктап, кыйгыга јөмөжип, «оп!» деп жагыланып турды.

Орой күс.

Кандый да сан-башка тымык күн. Эртен турадан ла ала кар жаап ла јат, оройтып калган көбөлөктөр чилеп кейге талбан кайнап, амырынаг келип јерге отыра түжет. Ол бойынын отырыжыла алтай јердин үстине јылдын эн кату тужы — калыг кыштын келерин јарлайт. Айландыра јалаңдар, туулар — ак салаалу, Тытту-Јалаңнын каа-жаа агаштары, карга басып болбой турган абакайлардый, брааткан јолына аланзып калган тургулайт.

Таспанын энези, байа ла одудан атанган кижиге, эмдиге ле јетире јолдо. Аш тартып алган абраның чыкыражы эмеш киреленген де болзо, је токтобогон. Сүркүштеп турган кижиге бар эмес, калтылдабай да а. Јүк каларда тегелигин де солып ийер неме чыкпас. Јалбан кайнап барып ла јаткан бүүдүжи бу. Калыткыш таштарлу орык јолдордың серпилижине оноң болгой кижининг де бажы оорый берет, абраны карын да чыдым јазаган ине. Оноң башка бу ла тестейгилеп калган таарларды атка коштоор деген бир чак табылар эди.

Тытту-Јалаңның јолы болзын, оноң јерди чейилте балкаштап алала, јетире тоңырбай, кар јаап турган болзын — тен көрөр до эмес ине. Јол торт ло үлги састый: суу анда көлдөлип калган, мында көлдөлип калган, көлмөктөрдиг ортозы ла тужы лапту. Кер ат күрдейип келеле, шак бу тужына базарга мондолот. Оноң туйгактар тийген јерден суу сыксылып, сыйкыраганча кейге адылат.

Јүк ле суузы, балкажы јок болзо кайдат! Абраның көлөсөлөри ары мылкыс, бери јантыс — төрт тегелик төрт башка чачыла берерге тургулаар. Энеинг көзине оло бирде, јаскы торбоктор чылап, аргазын таппай сиркирежип тургулагандый; бирде белиндеечи келиндер аайлу «ойт...» дежип, јолдон туура болуп јүреле, кайда баратан эди база, ырынтыга кире конор.

«Акыр не керектү конторага алдырган улус болор?» — деп, Сурлама ичинде токунабай турды. — Казнага беретен план да, излишка да ашты табыштырып ийген. Бүгүн атанган кош јетсе, карын артыкту болуп калбазын. Арткан кладтарды согуп алза, келер јылдың үренине тапту једер»...

Бригадирдин күүниле болзо, аш арбынынча согула берзе, чала табынча улуска үлештирер керек. Чыдал-күч јеткенче өскүрип алала, калажын амзабайын деп канайып айдар. Кажы ла кижиге эмештен де болзо, јетирер. Је мындый шүүлтени правлениениг члендери не деп көрөр. Ајса кижиге күүни јок болгылап ийер бе?

Бу ла аш согоочы Јирбей Сурлама атанар баштай, адын јегерге болужып турала, табылу эрмектенген:

— Улустың чырай-бажын бойың да көрүп јадын: ач-куу тартылыжып калган, иштей-штей келеле, чинези јок немелердий јүргүлеп јат. От-калаптың ла јериндеги улус јенү алатан болзо кайдат дешкилейт. Бойлорының курсагын да, коногын да керектегилебейт.

— Слердин кеберее олордон онду деп тураар ба? — деп сурайла, энеинг јүреги шимирт эткенчилеген. — Ончобыс түней де, канайар аргабыс бар деп айдар.

— Бистер, иштеп турган улус, бойсын: колдың-буттың ортозынаң талкан да согуп, јарманы да кайнадып ичип ий турбай база. Ол, айылдагы эки-јангыс карган-тижендерге бир сускудан да болзо, берер керек не?

— Бойымда андый жаң бар болгон болзо, бүгүн де апарып бербей а мыны. «Ылына арыган, терлеген чылаазынысты көрүгөр» деп айдар эдим.

— Сенен камаанду деп кем айдарга туру, жаандарга куучындап, бир аайын айдып кел деп турбай. Улуска сананып жүрерге жеңил болзын.

— Куучындажып көрөйүн — дейле, Сурлама Саргол-Оозынын чип ле чике белинде, Сымылтынын үлгүр толкулары тажыган жаратта турган кичинекей алтай журтын көстөп атанган.

«Чул!» деген үн кер атка турарга да бербейт. Абра јерин алып барып ла јат. Сурлама јойу базайын деп жүреле, таманын ачып алган өдүгине көрүп, уялып калгандый отырды. Јашкан кар болзын, кийип алган өдүк те сопок болзо кайдат — көм өдүк ине. Сууны суза-суза, бажы балбайып чыгар.

Кар куйундалып туруп жаап ла јат, сееп ле јат.

Сурлама аттын божозын силке тартарда, минип алган кебинин кары быркырай берген. Түктөң түүгөн арчулынын учтарын чиймей тартала, бойын бойы ажарынып калды. Фуфайказынын өңи өчүп, торт боп-боро. Онбойтон неме бар туру, онызы бойсын — јыртылган јерлерин алаканла да жаба тудуп албазын. База ла катап јамачылаар керек. Юбказынын эдеги анан-мынан тилинип калган. Бу тилмектер ажудагы јаламалар чылап салкынга талбаңдагылап јат.

«Иштеги кижинин кебинде бай бар туру ондо» — деп, эне бойын токынадып турза, је кайдан ла јус-абызын санаалар кыймыражып келет. «Сен, бригадир киж, мынайып бош салынып ийгенде, өскөлөринде не болзын... Кеп кижинин сүрин жаба да базар, өрө дө коду-рер... Је ордында јок немени кайдан алар? Кайдан-кайдан бир сыйса табылза, бир метрден де болзо үлештирер. Оноң башка канайдат...».

От-калап јуу башталбаган, канча јылдардын туркунына, улусты чаксыратпаган болзо, улус мынайып жүрер эди бе?! Кийим-тудум, курсак-тамак бойсын — ол кызылганынан кем де өлбөгөн, кем де алдырышпас. «Кем-кемди» деген тартыжу жаңыс ла ыраак фронтто өдүп турган эмес, бу ла кичинекей алтай јурттын улuzu ортодо база өдөт. Олор соокты соок дебей, сууны суу дебей түни-түжи ишке берингилейт. Јенү ле болзын деп, бар-јогыла фронтты тыгыдарга чырмайдылар.

Энелердин, бала-баркалардын жүрегине ачу түжүп, ыйлажып та тургулабай а. Буурзабас деп, жүрексібес деп канайып айдар. Кижі жүрүминде аныйып јайалган. Кем уулын, кем өбөгөнүн катунын јерине аткарып жада, бойынын ичиндеги ачу-коронун сананып ыйлаган эмес, орчыланга от камыскан өштүлерди кармап ыйлаган. Кажызына ла өштүнүн уйазын өртөй бас деп јакылталарын берген.

Ой улустын јадын-јүрүмин чаксырадып та ийген болзо, айылдагы арткан-калгандар колын бош салып ийеле, тегин отырбей јат.

Олор жекер болуп тўндў-тўштў иштенгилейт. Эзелер бўдўрбеген иш бар ба? Балдарының жүрўмине болуп, эдин де кезип берзе ачыбас, кызыл тынын да берзе, кыйылбас. Бала олорго жангыс ла келер ойдўго кижн эмес, келер кўндердин сўнчизи, жүрўм деп бодолот.

Эне — балдарга да эне, балдардын балдарына да эне...

Кар жап ла јат. Айлана согулган ак јун Таспанын энезинин жагына тийип, кызыл качарларын ўлўштеп ийет. Ол нени де ајаруга албий, абразында содойо отырған бойы барып јат.

Удур айттер ўрўп чыгарда, Сурлама јуртка кирип келгенин жангы билген. Ол абразын айлы да јаар бурыбай, кўндўре ле јорткон бойынса амбардын эжигине келип токтогон. Кладовщик Мекиш эжиктен аксан-ўксен чыга ла конгон јерде, салбар фуфайказын кактанып, кўкўп чыкты:

— Јетирип ле келдин бе...

— Кўрбўй турған неме чилеп... Кайда, келип тут?

— Адылба, бойым да тўжўрип аларым!

— Јурт јерде не табыш жүрет?

— Је не бар деп айдайын! А чындап, бу карған-тижендер сары тагла амбардан айрылбас јан тапкан. «Мекиш, кажы жүк талкан эдип, чайга чыксыдып ичер кирезинен бергин?» — деп сурагылаар. Неемди берейин, ордында јок немени.

— Эмди бар болордо незин кыйылар. Бер...

— Ундып койып јастаганымды: Сурлама, бу конторанын улузы сени ле сурулап бош јок. Та канайдарга ла тургулаган болбогой...

Сурламанын өзк-бууры чым эдип калған чылаган. Туруп жүреле, нени де унчугарга болбой, ары болуп басты.

Бу кўн Саргол јурттын конторазында тал-табышту јуун ўткўн. Отырған улустын ортозынан председатель эткедий кижини чат ла тапкылап болбой салала, учы-учында Сурламаны кўстўор деген шўўлте эттилер.

Бери кижн бойы ла јаар тартылбай а. Бичик-билик те билбезим, бўткўл колхозтын ижин канайып башкаратан деп бутка тепкен. Бир јурт улустын ортозынан менен ўскў кижн табылбай туру эмеш пе деер ине. Учы-учында ўй кижиден кандый председатель болор деп тапкан эмес пе.

— Сен иш иштебеген эмезин, незинен аланзып турун! — деген јанылга онын кулагына сын эдип калған.

Јирбей ўрўкўн та кажы тушта кирип келген, отырған јеринен туруп чыккан. Унин кенгиде јўткўрип алала, куучынын баштады:

— Сен бу ла отырған улустын ортозында өзўп чыдаған: улусты да, бу јердин иш-тожын да јакшы билерин. Јалтангадый ла неме јок. Олор, байла, сенин иштенкейинди, буурзагынды биле-тура башчызы эдип тургузарга турған.

Өрөкөн чала туктурылып жүрөле, уур кара маскадый колын кейге жангы согуп, көнүктирди:

— Онон эр улус керегинде. Олордың немени эткедий-туткадыйы от-калаптын јеринде. Мендий жүк ле тынын алып базыл жүрген немелерди башкараачы ишке тургузып алып, неме болоры көк төгүн. Сеге улус бүдүмжилеп јат. Онон, бир јанынан, сен коммунист кижги. Ишти ал, башкар.

...Јуун туку ла тун көйыла берерде божогон. Сурлама улу тынып, ишти неден баштајтан деп сананып, айлы јаар брааткан. Эгир Чолмон оны айлына барып кирердин киргенче үйдежип койгон.

Василий Тоенов

ЭНЕЗИНИН ЭНЧИЗИ

Эненин ырызы балдарында дегени јолду. Балдары су-кадык чыдап, эл-јон ортодо тоомјылу жүргүлезе, ак-чек ле иштенкей улус болзо, эненин жүрегине јакшы. Балдарынын јеткен једимдери, магы ла тоомјызы ол озо ло баштап энезиндийи болуп јат.

Екатерина Ивановна Саврина алты бала чыдадып, олор база онын бойындый ок иштенкей улус болзын деп кичеенген. Екатерина Ивановна Кан-Оозы аймакта Јодролу јуртта узак өйгө койчы болуп иштеген. Онын эг јаан кызы Елена Семеновна Ерутина эмди Јабагандагы совхозтын эг артык уй саачызы. КПСС-тин обкомы, облсполком, облсовпроф ло ВЛКСМ-нин обкомы озочылдардын 1979 јылда болгон областной следында Елена Семеновнаны онынчы бешјылдыктын үчинчи јылында јеткен бийик једимдери учун баштапкы степеньдү дипломло кайралдаган. Ол јылды Елена Семеновна жүрүминде, байла, качан да ундыбас. Ол јыл Јабагандагы совхозтын уй саар фермазынын коллективи госуларствого 5080 центнер сүт саткан. Онызы планына алты жүс центнерге ажыра. Ферманын ишчилери кажы ла уйдан орто тооло 2342 килограмман сүт саап алгандар. А Ерутина дезе кажы ла уйдан 2600 килограмман сүт саап алган. Ол Кан-Оозынын айалгазында айдары јок јаан једим болуп јат.

Јабагандагы совхозтын уй саачылары он биринчи бешјылдыктын баштапкы јылында айдын-күннин айалгазы коомой до болзо, план-јакылталарын ла социалистический молјуларын јенүлү бүдүрдилер. Мындагы уй саачылар ортодогы мөрөйгө ончозынан озо Ирина Каймина, Елена Ерутина, Мария Орусова, Вера Тайтакова, Зоя Иванова (Ерутинанын кызы) барары јанжыгып калган. Мөрөйдө тартыжу олодың ортозында өдөт. 1979 јылда мөрөйдө јенү Ерутинага келишкен. Ол озочылдардын областной ло краевой јуундарында турушкан.

Екатерина Ивановна эмди эзен болгон болзо, балдарынын, ол тоодо жаан кызы Еленанын једимдерине сүүнер эди. Кандый ла ишти акту жүрөктөн бүдүрер эдип оны энези үрөткөн.

Адазы канду жууда корооны керегинде бичик келгени Елена Семеновнанын санаазына ас-мас ла кирет. Ол тушта кызычак кичинек болгон. Је школдо үренип турарда, јайгыда энезине кой кабырыжып туратаны онын санаазынан качан да чыкпас. Оног јаанаган сайын ол энезинин иженчилү болушчызы боло берген. Биледе балдардын эг јааны болотоны јенгил эмезин көп улус јакшы билер. Устинег ары кыс бала болзын, энези јагыскан. Кичинек карындаштарынын кийим-тудумын јунар, оморды азыраар, эг кичинек, кабайдагы кижини кургактарар, умчылаар керек. Энези ыраак кырларда, койлорло кожо. Айылдагы ишти јаан кыс этпезе, кем эдер? Устинег ары јуунын-чактын не-неме једикпестү јылдары. Јуунын кийиндеги күч јылдарда јаантайын аштап туратанын ол эмди де эске алынып жүрет. Јаан кызычак кичү беш карындажын тен-тай азырап турала, кезикте бойы куру артатан. Је кемге комыдаар? Сен балдардын јааны. Сен энезин болушчызы.

Је јай келгени омордын биледе јаан байрам келгенине түгей болотон. Екатерина Ивановна јаан кызын койлор саарга үредип койгон. Елена кураандары өлүп калган койлорды саап, өскүс кураандарды умчылап, арткан сүтти карындаштарыла кожо тойгончо ичип туратан. Оног ол уй саарга үренип алган.

Бир катап јайгыда энези деремне барарда, ол кере түжине кой кабырган. Оног эгиргери койлорды айылдын јанына айландырып келеле, јайгы күнге жылыган төнгө бир эмеш амыраарга отыра түшкен. Уйуктай бергенин ол бойы да сеспей калган. Ойгоно чарчап келер болзо, јанында энези отырған.

— Арыдын ба, балам? — энези онын күнге карара күйген јыланаш буттарын сыймап, эркелеткен.

Елена эркеледиш көргөн эмес, эп-јоксынт түрген отыра түшкен.

— Мен куучындажып койдым. Быјыл город төөн үренерге барарын, балам.

Ол јыл Елена областной национальный школго үренерге кирген. Бу школдо үренген јылдар онын санаазында јакшынак чөрчөктік арткан. Јалакай үредүчилерин ле нак нөкөрлөрин Елена Семеновна эмди де јылу эске алынат.

Елена јетинчи класстын кийинде энезине болушчы болуп иштеерге арткан. Елена энезинин оорып, уйдап жүргенин сезип ийген.

1955 јылдан ала ол энезине кожо койчынын болушчызы болуп иштейт. Оног ол кижиге барып, бойынын айыл-јуртын тзөгөн. Мынаг ала 1972 јылга јетире өйди Елена Семеновна агылу өй деп адап јат. Бу өйдиг туркунына јети бала таап чыдаткан. Јаш балдарлу кизи деремнеде бор-кар иш эткен. Ол казанчы да, техничка да болуп иште-

ген. Је бу иштерде онын јакыс ла јакшы ады чыгып туратан. Ол энезинин «кандый ла ишти јакшы эт» деген јакылтазын быйанду эске алынат.

Елена Семеновнанын јаан кыстары энезинин мал ижине барарга күүнзегенин јарадып уткыдылар. Айылдагы ишти үч јаан кыс бүдүрер болды. Эң кичинектери Алик, Валера ла Марат база олордын колында. Ерутина балдарынын болужын 1972 јылда, бозу азыраачы болуп турарда, јакшы ондогон. Эңирде иштег арып-чылап калган јанып келер болзо, айылда ару-чек, јылу, кичинек балдар урокторын бүдүрүп койгон, тойу-ток.

Летен үч жыл Е. С. Ерутинанын јүрүмине јаан кубулталар экелген. Бир катап онын айлына сыйны Людмила келген. Сыйны өбөгөни Юрийле кожо экилези уй саачылар болуп иштегендер. Онон өбөгөни кенейте јада калган. Эмди фермада уй саачылар једишпей барган. Ол күн Людмила Еленаны фермага иштеерге кычырган.

Елена Семеновна онон озо до сыйнынын, үүре-јелелеринин ордына артып, 16—20 уйды саап туратан. Онын учун ол көп сананбаган, јөпсинген. Је эмди дезе колына 20 уй алып, олорды бойына темиктирип, зоотехнический некелтелерди чокум бүдүрүп, государственного күнүн сайын, чыгдыйлу, көп сүт табыштырар керек.

Озо чыл уй саачы Елена Семеновна Ерутина эмди кажы ла эртен тура саашы «Дурочка» деп уйдан баштайт. Ол ээзин ле көрзө, удура базар, колын јалаар. А баштапкы жыл Ерутинага бу эмчеги сүрекей кату, сүзеген, тебеген төнөјинле база көп лө уружарга келишкен эди.

— Сен оны јектеген уйлардын тоозына кош, Елена. Онон неме болбос, «Дурочка» дурочка ла бойы артар — деп, ол төнөјинди саап чөкөгөн уй улус айдышкан.

Је Елена кайра баспаган. Кылыкту төнөјинди бойына арбышла, согушла эмес, а јалакай, јымжак кылык-јаңла тартарга сананган. Онон јаан удабай «Дурочка» кайда ла Еленанын кийнинен ары базып јүрер боло берген.

— Сен көрмөскө бого айлыгнан мөт, сахар экелип берип турган болбойын — деп, уй улус кайкажып туратан.

Уренишкен, темигишкен ле кийинде эмчегин јымжада саайтаны күч эмес. Эмди «Дурочка» Елена Семеновнанын јайгыда 12 литрге јетире сүт саап турган эң артык уйларынын бирүзи. Онын учун ол саашы шак бу уйдан баштап, онон ары «Березканы», «Таняны» ла онон до өскөлөрүн саайт.

Јети баланын энези, одус беш јашту Ерутинанын «үренчик» болуп узак јүрер күүни јок болгон. Ол баштапкы эки — 1973 ле 1974 јылдарда пландарын јенүлү бүдүрген. А 1975 јылда дезе ол ферманын ла аймактын уй саачыларынын ортодогы социалистический мөрөйдө јенүчил болуп чыккан. Онын тәжине «Социалистический мөрөйдин је-

нүчили» деп темдек баштапкы катап тагылган. Ол жыл Елена Семеновна ады жарлу озочылдардын тоозында совхозтын ишмекчилеринин жуунында президентумда отырган. Онын ады-жолы совхозтын эн артык улuzuнын тоозында адалган. Ол алдында да мындый көп, мындый якшы иштебеген эмес, иштеген. Айлында да, өскө дө жерлерде — бала-барказын чыдадарга болуп көп иштенген. Же онызы туш улустын көзине көрүнбес иш ине. Эмди чын тоомжыга, чын ырыска жол жаңы жеткен. Бистин ороондо ырыс ла тоомжы — иште дегени кандый жолду.

Же кандый ла женү уур-күчтер ле ченелте жогынап келбей јат. 1976 жыл Ерутинага күч жыл болгон. Озо баштап үчинчи класста үренип турган уулчагы Алик тын оорый берген. Аймактын врачтары оны областной больницага јетирзин дешкендер. Адазы бар эмес, баланы энезинен өскө кем апарар. Елена Семеновна јолой «уйлар ла саалбай туруп калбайтан болзо кайдат» деп сананып јүрген. Айылга јанып келер болзо, уйлардын сүди бир де астабайтыр. Онын ордына уйларды кыстары Зоя ла Ольга сааптыр. Олорго сыйны Людмила ла үүрези Орусова Мария болуштыр. Же «бир бүдүрилген — мунг бүдүрилер» деген бирүзи, ол городтон једип ле келерде, онын айлына Орусова Мария келген.

— Елена фермага јүгүр, «Березкан» өлөрдиг бери јанында јадыры. Мен ветеринарга жаңы ла айткан эдим.

Јабаганнаг ала Шиберти-Оозына јетире јүк ле эки километр. Же ол түн бу јол Ерутинага сүрекей ыраак деп билдирген. Сананарга да коркушту. Ол бу жыл бийик молјулар алып, бойнын алдына јаан амдулар тургускан. Онын учун «Березкадый» сүттегир уйды жылыйткан кижинин колы-буды божой берер болбой. Ол күн Елена «Березканын» јанынан түниле ырабаган. Тан эртен тура уй туруп келген. Эртеңгизинде јанып келерде, айлында оны сүрекей јаан сүүнчи сақыптыр. Городтогы төрөгөндөринен «Уулчагынын су-кадыгы ондолып клеет. Санааркаба. Бис оны көрүп турарыс» — деп, письмо јатты... Онон јаан удабай Ерутина аварияга туштайла, белин бертидип алган. База ла больницалаарга, база ла уйлардан ыраарга келишкен. Бу өйдө онын ордына база ла кыстары арткан.

...1976 жылдын јайы болгон. Олордын фермазы Јабаганнын боочызынын јанында, Токтой ло Аргем деп өзөктөрдиг белтиринде турган. Елена Семеновна больницадан јанып келеле, турлудагы айлына кирип келер болзо, айылда бир де кижи јогыла. Же айылдын ичи сүрекей ару ла кеен деп билдирди. Орын-төжөк ару, аяк-казан јалтырап турды. Же эн ле кайкамчылузы столдын үстинде, шил банкада көп јараш чечектер турды. Мыны кыстары эткени јарт. Же неге учурлай? Онон керектин авыи јартала берди.

Ол күн Еленанын кыстары ла кожо иштеп турган нөкөрлөри оны башкару Иштин Магынын ордениле кайралдаганыла јылу уткыдылар.

Озочыл уй саачылардын бирүзи Каймина Ирина Арбыновна «Орден тагынган озочылды соцмөрөйгө кычырып турум» деп айткан эди. Чын ол жыл эки озочылдын ортодо тартыжу тег-тай болгон. Же андый да болзо, жеңү Ерутинага келишкен. Иштиг Магынын үчинчи степеньду ордениле нөкр Ерутина тогузынчы беш жылдыкта бийик једимдерге јеткени учун кайралдаткан. Мындый бийик кайрал ого тегиндү берил-бегенин ол јетен алты жылда көрүмјилү ижиле база катап көргүскен. Елена Семеновна јетен алты жылда колындагы кажы ла уыынан орто тооло 2700 килограммнан сүт саап, Кан-Оозы аймактын айалгазында рекорд тургускан. 1977 жылда Е. С. Ерутина соцмөрөйдө экинчи кижиге болгон. Баштапкы јерге дезе Каймина Ирина чыккан. Мынызы бу фермада ченемелдү малчылар ас эмес болгонын база катап керелеген.

Је 1978 жылда — онынчы беш жылдыктын үчинчи жылында соцмөрөйдин жаңы страницазы ачылды. Бу жылда Јабаганның уй саачылары ортодо мөрөйдин эрчими сүрекей тыг болгон. Соцмөрөйдө баштапкы јерге катап ла Елена Семеновна чыкты. Ол орто тооло кажы ла уйдан 2844 килограммнан сүт саап, аймак ичинде жаңы рекорд тургускан. Ерутина соцмөрөйдө экинчи јерге чыккан. Кайминадан сүтти кажы ла уйдан 134 килограммга көп сааган.

Сегизинчи жылдар башталып турарда Ерутина областьтын уй саачылары ортодогы мөрөйдө журтхозяйственный ченемел көргүзөр Горно-Алтайский станциянын Маймадагы производственный бөлүгинин уй саачызы Л. Я. Лашутинанын ла Карымдагы совхозтын уй саачызы Е. И. Теркешеванын кийнинен үчинчи јерде болгон. Је Майма аймактын озочылдарынын ла Ерутинанын иштеер айалгаларын түндештирерге јарабас. Ол хозяйстволордогы уй саар фермаларда иштер механизировать эдилген. Уйларды машиналарла саап јадылар. Ононар-бүткеннин айалгазы, уйлардын угы...

Айтпаза торт. Эки колдын күчиле јирме уйдын кажызынан ла үч мун литрге јуук сүт саайтаны — айдары јок ат-нерелү иш!

Шиберти-Оозындагы фермада он эки уй саачы иштейт. Ченемелдү уй саачыларынын ортодон И. Кайминаны, Суйманакова Вераны, Орусова Марианы, Мызыкова Ольганы, Чулунова Тamarаны, школдын кийнинде жаңы келген кыстардан Ерутинанын кызы Зояны, Мызыкова Нинаны, Танышева Маргаританы ла онон до өскөлөрин ағылу темдектеерге јараар. Елена Семеновнанын карындажы Ерутин Виктор ченемелдү уй кабыраачы деп мактадат. Онын үйи Галина база уй саачы. Экинчи карындажы Борис кочегар болуп, уйларга ла бозуларга азырал белетейт. Олордын бала-баркалары база бу ок фермада иштеп турулар. Анайдарда, Шиберти-Оозындагы фермада малчы Ерутиндердин нак династиязы иштеп туру дезе, јастыра болбос. Бу ферманын иштенкей коллективи мынан ары онон артык једимдерге једерге мында бүдүретен иштер ле јоголткодый тутактар эмди де көп.

Уур иштерди механизировать эдип, уйларды жыл туркунына машинала саарын ла азыралды малга жарандырала берерин тӱзӱбӱ, ферманын коллективи кӱпкӱ жедер аргалу.

Елена Семеновнанын энези колхоз-совхоз жаңы тӱзӱлип турар ӱйлӱрдӱ текши эл-жоннын ижине бастыра ийде-кӱчин кысканбай берген. Ол кызына энчи эдип жӱӱжӱ артырбаган. Онын балазына энчи эткени — ол ишке ӱредип салганы. Энезинин «кандый ла ишти жақшы эт» деген сӱстӱрин эмди Елена Семеновна бойынын балдарына аидат. Олорды база ок бойы ошкош иштенкей улус эдип таскадарга кичеет. Балдары иштенкей, эл-жон ортодо тоомжылу болзо энезинин ырызы.

Елена Семеновнанын кызы Зоя 1977 жылда он классты божодоло, энезиле кожо иштеерге суранган. Совхозтын башкараачылары Ерутинанын кыстары бош ӱйлӱрдӱ энезине болужып туратандарын жақшы билип, он класс божоткон комсомол кыска саар уйлар бӱдӱмжилегендер. Зоя тургуза ла жақшынак жедемдерге жеткен дезе жастыра болор. Ол энезине болужып тура, уй саарына темигип те калган болзо, же онын жолында уурлар да, бойынын кӱчинен чӱкӱӱр дӱ айалгалар болгон. Тагынаң иштейтени чек башка неме эмей. Ол керегинде Зоя Борисовна Иванова 1980 жылда февраль айда Жабаганнын клубында избирательдерле туштажар тушта мынайда айткан: «Энемин ле кожо иштеп турган нӱкӱрлӱримнин болужыла мен озочылдардын тоозына чыктым. Озо ло баштап ологорго алкыш-быяан аидар кӱӱним бар».

Бистин совет обществодо нӱжылыктын ла нӱкӱрликтин чындыгы мӱрӱйдӱ жарталып жат деп сӱрекей жолду айдылган. Бистин мӱрӱйдӱ кожо иштеп турган нӱкӱри сондозын, кийинде артсын деп кем де кӱӱнзебей жат. Кожо иштеп турган нӱкӱрине болушка келетени социалистический мӱрӱйдиг эн баштапкы ээжизи болуп жаңжыгып калган. Ол ок Зоя Ивановага кӱч болордо, ого болушты оныла мӱрӱйлӱжип турган Мария Орусова, Ирина Каймина ла ӱскӱлӱри де жетиргендер. Зоя Борисовна жаан удабай колындагы кажы ла уйдан жылына орто тооло 2 мун килограмман сӱт саап алар «чийӱни» ӱткӱн. Онын жеими энезинин, Кайминанын, Орусованын жедемдеринен эмди тургуза ас. Же ол 2 мунгынчылардын тоозына кыска ӱйгӱ жеткен.

Жабагандагы совхозтын ишмекчилери ле журттын эл-жоны эки жыл мынаң озо комсомол кысты албатынын депутаттарынын областной Советине депутат эдип туткандар. Эмди Зоя Борисовна Иванова тоомжылу депутат ла озочыл ишчи деп мактадат.

Елена Семеновна Ерутина бир катап мынайда куучындаган: «Уйдын сӱди тилинде. Азырал жеткил бололо, фермада ишти толо механизировать этсе, бистин де айалгада уй бажына жылына 3 мун килограмман сӱт саап алар арга болор». Бу озочыл уй саачынын амадузы. Ол амадуга энези жетпезе, кыстары жедер. Энези ологор элеп-чачылбас энчи артырган. Ол энчи жӱрӱмде ончо энчилерден баалу.

ЧЕЙНЕ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫН

(Jүрүмде болгон керектер)

Тураның көзнөгинег эки жол көрүнөт. Бирүзи кырда койу өскөн агаштар аразына барып жылыган. Экинчизи деремнеден ак јалан јаар барган. Баштапкы јолдоң Марийка коркып туратан. Анда, агаш аразында та не бар? Кем билер оны. Бир күн не болзо, ол болзын дейле, ол јолло ырада јүре берген. Коркышту ла. Кезик јерде карагайлардың койу бури күнди өткүрбей јат. Карачкы. Кандый да тындулардың шылырт эткен табыжы, сыйт-сыйт эткен үни угулат. Калак! Ол јыраалардан неме чыгып келбезин... Јок, сени Марийка, кайра баспазың... коркыбай јадың не — деп, бойын бойы көкидип барып јадат.

Агаштардың ортозыла орыкталып барган јолло кырлагга чыгып барза, анда тапту јаан јалан. Јаланда чечектер, чечектер — кызыл марал. Чечектердин үстине тоголонып, тоголонып аларга сананала токтоды. Чечектерге киледи. Байа, агаш аразындагызына көрө, мыңда кандый јакшы! Күн јалакай көрүп, кызыл, көк, сары, ак чечектердин јайылып калган јалбрактарын ончозын јарыдып, жылыдарга кичеенип турганы билдирет. Бу ла байа јангы коркыганын Марийка ундып салды. «Мен бого күнүң ле келип турарым» деп секирип, ары-бери јүгүрип, кутустанып, јагыскан ойноп јурди.

Јанып келеле, кандый јараш јерде болгонын, нени көргөнин карган нааназына куучындады.

— Наана, нениң учун кезик јаан улус бисти, балдарды төгүндеп јат? Ол јолло барбагар дежер. Анда көрмөстөр, јаман неме бар деп төгүндеп тургандары эмди меге јарт. Мен ол јолло бардым. Кижикоркор не де јок. Көрбөдим, наана.

Нааназы јаар көрөт. Нени айдар эмеш? Көп јаш јајаган кижик.

Нааназы ачынды.

— Сен шуу-шулмус, неден де јалтанбас, неден де јана баспас болуп јаанап калган болзон, бойыңның ла сагыжыңча кылын. Мендий аймаадай берген карган-тижендерди не угар?

Марийка ујалып, кемзине берди. Нааназы оның эң јуук кижизи. Өскө андый кижик јок. Оның сөзин угар керек. Көпти көргөн, јаман да, јакшы да јол өскөн сок јангыс нааназы. Энезин ле адазын солып јат. Энезин эс-мас ла билер. Марийка төрт јаштуда энези кара оорудан јада калган дежет. Адазы он алты јылда ичкери јерге ишке барала, ойто айланып јанбаган.

Деремнеден чыгып барган эки јол кыстың сагыжында ундылбай узак јүргөн. Анчада ла агаш ортозыла өткөн јолло барарынан баштап

тыг коркып туратанын ундыбады. Ол керектен јиит кыс бойына эткен түп-шүүлте; барарга сананган јолло кыйа баспай барары, эдейин деген керекти алаңзып јалтанбай эдер керек. Бу түп-шүүлтеле Мария бастыра јүрүминде башкарынып јүргөн. Тыг тузалу түп-шүүлте.

Јүрүмниг јолына кирерден озо Марийка чын коркушту керектерге учурады. Ол кайкамчылу да, јаан түбекшыралу да ой болгон. Он јети јылда баштап каан жаңы актартылды деп табыш угулган. Оног империалистический јуудан јанган солдаттар буржуйлардын, байлардын жаңынын ордына Совет жаңы тургузылып јат деп айдып келгендер. Кызыл гвардия төзөлип турды. Оног Туулу Алтайда Карекорумнын жаңы болор деп јарлаган улус атту чапкылаган. Он сегис јылда Сибирьде Колчак кааннын башкарузы тура берди дешкен. Он тогус јылда Алтайдын ишкүчиле јаткан калыгы, фронтовиктер Колчак жаңын ла оны јөмөп турган Каракорумды актатар түймеен башталган. Түймеген улус кызыл партизандардын отрядтарын төзөп, бүткүл дивизия болуп бириктилер. Кызыл партизандар, оног Кызыл Черү Колчактыг черүзин јуулап салды. Јирме јылда јаан јуу божогон. Алтай јеринде Совет јан орныгып турды. Је-јыш-агашту тайгаларда, өдөргө күч кырларда Колчактыг черүзининг арткан-калганы, байлар, којойымдар. Совет јанга өштү немелер бандаларга биригип, жаңы јанныг активисттерин өлтүрип, улус тоноп тургандар.

Коркушту јылдар. Айландыра не болуп турганын, бүгүн деремнеге кандый черү келгенин јаш балдардан болгой, јаан улус ондобой турган јаман өйлөр. Јирме биринчи јыл барып јаткан. Бир күн эртен тура тагла Чопоштыг улузын кыйгы-кышкыла айылдар ортодо махтадып турган бандиттер ойгосты.

— Узнезиде комиссар колго кирген! Айыл-турадан чыгаар, барып көрөөр! Кандый күлүк эмтир! — деп кыйгырыжат. — Түрген! Түрген! Деремнениг ортозында ат-чакыга кыл армакчыла јаба буулап салган, бастыра бойы кан кижги. Айландыра бандиттер туй туруп ала-ла, каткырыжып «ме, сеге, Совет јан!» деп јүзине түкүрип, чукуругын көргүскилейт. Көбизи эзириктер.

Бандиттер улусты јууп, айдап келдилер. Улус көп. Јажы-јааныла јуулган. Олор бойлоры келген эмес. Айдула келгендер.

Комиссар согушка калпыйа тунуп калган көстөриле алдында турган улусты аҗыктады. Айландыра тым боло берди. Ийттер де үрбей токтоды. Бандиттер де комиссардан ырада база бердилер.

— Слерди мениг өлгөнимди көрзин деп айдап келген... Мен бажыбар, јалынар болор деп бодогылайт. Јок. Большевик кижги бажыр-бас, јалынбас! Оны билип алаар, шилемир бандиттер! Совет јан эз... — деп кыйгырайын дейле, бажы салактай берди. — ...Эзендик бол...зын! — Бир бандит калып келеле, комиссардын јүзине камчыла соқты. Марий-

ка тыг коркыган бойы нааназынын кийни јанына јажынды. Улустар ортодо «Кудай-май!», «Бу не болуп јат?!» деген үндер анда-мында угулат.

Паспаулдагы кызылгвардеецтердин отрядынын јиит комиссары јалтанбас кижн болгон. (Оны Мария көп жылдар өткөн соғиында укты). Анайып турганча бир бандит сыр-мағла чабып келди. Күрен сағалду бандитке нени де айдарда, онызы камчызыла кончына соғуп, јерге түкүреле, комиссардын тағузын чечти:

— Сүүн, көрмөс. Атаман Эликманардан келип болбоды. Бош јок. База бир күн кыйналарың. Јер алдындагы көрмөстөргө эртен тағла ийерис! Ха-ха-ха!

Комиссарды Никифор којойымнын амбарына бектейле, каруул турғустылар. Каруулда сыңар көстү бандит турды.

Марийка ол күн түнде уйуктап болбоды. Улаарып конды. Эмеш ле уйуктай берзе, көзине бастыра бойы кан комиссар көрүнер. Эмезе столмого јаба буулаган комиссардын јанында јаан от күйүп турат. Оттон чачылган чедиргендер бандиттерди өртөп, өртөп, бандиттер чек ле сковородада каарылып јаткан балыктар чылап, толгожып, шыр-кырап турғаны көрүнип турар. Коркығанына ойто ло ойто ойгонот.

Эртен тура деремнеде табыш эмес табыш. Бандиттер бир иске түшкендий, нени де бедреп, анағ-мынағ шығалап, жүғүрижип турдылар. Комиссар отырған алмардын эжигинде каруулда турған сыңар көстү бандитти кем де түнде јыга соғоло, оны јайымга божодып ийген. Эмди оны кайдан табатан. Деремнеде артпас эмей.

— Комиссарды кем јайымдаған, наана? — деп, Марийка суралды.

— Билбезим, балам. Андый јаан керекти эткен улус — јакшы улус. Байла, партизандардан кем де эткен болор.

— Наана, партизандар деген улус большевиктер бе? — деп, Марийка токунабай сурайт.

— Партизандар бастыразы большевиктер эмес те болзо, олар большевиктер, Совет јан учун тартыжып турған улус деп уккам. Билбезим. Јаанап келзен, оны бойың билип аларың. Эмди турғуза сен кичнек кижн ол керектерге кириште, балзм — деп, наназы куучындады.

— Слер меге күнүн ле түнде айдып турған чөрчөктөрдө братырлар бар. Олар јокту улустың адаанын алып, оларго болужып, бастыра өштүлерди јенип јадылар. Бастыра албаты-калыкка јайым ла ырысту жүрүм бергилейт. Чын дезеер, наана? Партизандар, большевиктер база андый ок баатырлар. Олар јокту алтай ла орус улус учун байларла јуулажып турулар. Чын ба, наана?

— Чын, чын, балам. — Нааназы јөпсинип, көктөнип отырды.

— Наана, мен чыдазам, база большевик болорым. Чын.

Ол өйдө кажы ла күн жаңы солундар болуп турған. Бир күн эртен тура уйларын одорго чығара айдаған үй улус туштажала, куучын-дашты:

— Укканаар ба? Семенектин отрядын чекисттер Яландудз жуулаган дежет. Кезиктери өлгөн, кезиги туттурган. Көбизи бойлоры тайгадан тўжўп, Совет жанга кирген.

— Чын ба, Яламах? Мен оны укпадым — деп, каткылу көстү келин сонуркайт. Ол та билеле, өчөп сурайт? Та чын билбес? Онын өбөгөннн Семенектин бандазында болгон.

Ол якшы табыш. Оны улус жарадып, эмди жүрүм токынаар болбой деп, сүүнип уктылар. Же оныла коштой жаман да жетиүүлөр угулып турды.

Байа түнде Орто-Куйумда беш кижини өлтүрүп салган дежет... — деп, Карамай өгөөн айдат.

Жанында турган Акчаш сонуркап сурады:

— Өлгөн улус партизандар ба?

— Жок. Тегин журт улус. Эмериден качкан бандиттер өлтүргөн. Өлтүреле алган да неме жок. Жокту алтай кижиден нени алар? Тегине ле шоктоп өлтүргилеген.

Жаскыда Марийка кандыктайла, кыстарла кожо жанып келедерде, кырдан Кызыл Черүнинг жаан эмес отряды жедижип келди. Балдар баштап коркыдылар. Оног кызыл чолмондорынан танийла, сүүнип, слорло кожо деремнеге келдилер. Ончо кыстардан жаан кижн Марийка командирле коштой базып, Чопошто не барын куучындап келди. Тапту ыраак жолго олор нени ле куучындашкан. Отряд калганчы күндерде бандиттерле көп катап жуулашкан. Жаан жол өткөн, канча кырлар ашкан. Жол жок кырларла. Шыркалу улус бар. Деремнеде амырап алар керек деп, командир айдып турды.

Отряд деремненин ортозында акка келип токтоды. Комиссарды жаба буулаган чакы бу туру. Оны Марийка командирге база куучындады. Командир улусты айылдар сайын ийип амыратсын, каруул үргүссын деп жакару берди. Марийка командирди айлына апарар деп санды. Нааназы сүүнер. Марийка нааназыла журтаган тура бу.

Болчок тура. Эжигинде алты үйелү агаш айыл. Чет-чобра жабынтылу кажаганда бозулу уйы, чеденде кураандарлу беш кой, бир пөтүктү төрт такаа бар. Кадыннын жарадына жетире огородтын учында мылча.

— Наана! Бисе кызыл командир келди. Бисте жадар. Мен чай изидип ийейин. — Командирдин танышкакту колын көрөлө, сурады.

— Слер шыркалатканаар ба?

— Жаан шырка эмес. Сөөк бүдүн. Удабай жазылып калар.

Командир бөркин суурала, сол колына тудунып, Марийканын нааназын, туранын ичин аяктап көрди.

— Слерде не солун жүрет, табыш-тал бар ба? — деп, карганактын колынан эзендежип сурады.

— Бисте тын солун неме жок, слерде ле болбой — деп, Марийка нааназынын ордына айтты. Нааназы узун сынду, сол жаагында жаан

эмес сорбылу, калың кара кабактары тудужып калган жиит командирден көс албай, ичкери өдүп, төрдө отыраар деп сурады.

— Слер бандиттерле жуулашканаар ба? Байла, айдарга жарабас. Мен билер эмезим — деп, Марийка столдо курсак жазап турала, айтты.

— Жажытту неме жок. Бандиттерле жуулажып жадыс. Эки катап жуулап тоскырганыс. Арткандары кайда да бу жерлерде жажындылар. Олорды чек жоголтор, улуска амыр жүрүм берер керек деп, командир Марийка ла нааназы жаар көрүп куучынданды. — Олорды албаты-жон көрөр күүни жок. Улус бар аргазыла биске жөмөлтө эдип жат. Таңкы тартсам, жаман болор бо? — деп сурады.

— Тартаар.

Командир калтазынан таңкы алала, чаазынга ороп отырала, көз-нөктөг чыгара көрүп;

— Бу Кадын кандый түрген агынду, кандый жараш өңдү суу — деп кайкады.

— Онын өңи кайдый ла болор. Жаскыда боро, жайгыда көк, күскиде чаңкыр — деп, Марийка айтты.

— Мындагы жерлер жараш. Жаңгыс ла коомой неме: жакшы жазалду жол жок болгоны. Абра эмезе чанак жеккен атла чек өдүп болбос.

Марийканын нааназы оморкодулу куучындайт:

— Јол жазалар. Слер бандиттерди жоголтып салаар. Бистинг улус жааны-жажыла жуулыжа, жолды да, жүрүмди де жазап алар.

— Оны чын айттыгар, наанабыс. Јараш жерде жүрүм база жараш болор учурлу. Менин чыккан-өскөн жерим кебистий түс чөл. База жараш жерлер — деп айдчып, командир көзнөк өткүре ырада көрүп отырды.

— Мен чөл жерди көргөлөгим — деп, Мария унчукты. — Јааназам, барып көрөрим.

Удабай бир жиит уул келди. Командирдин болушчызы болгодый.

— Улус амырап жат. Каруулдар тургузылган. База кандый жакару болор, нөкөр командир? — Командирдин азыгын экелиптир: чий эт, чочконын жуузы, эки өтпөк, шикир.

— Мылчага кирзе сүреен болор эди! Слерде мылча бар ба, наанабыс?

— Бар эмей. Огородтын ары жанында, жаратта туру.

— Иванов! Мылчага от сал. Кайын жалмуур болзын. Кожо јунунарыс. Бир ай базытка жуулган кирди жоголторыс.

— Јарады, нөкөр командир! Мылча болор — деп айдала, Иванов турадан чыгып, жүре берди. Марийка тура жүгүреле:

— Мылчага отты бис бойыс саларыс. Эие дезеер, наана — деди.

— Эие, салып ийбей, балам.

— Јок туру. Анайда жарабас. Мылчага от салатаны — эр кижинин ижи. Суу гажыыры бар... — деп, командир јөпсинбей турды. Тын арып-чылаганы билдирет. Марийка дезе сүүнип турганына билинбес.

Олордо кызыл командир түшкөн. Айла эгирде балдарга мактанатан неме бар. Кыстардын ла уулдардын ичи күйүп жарыла берер болор. Марийка командирдин колун танган бөсти жунала, ойто быжулуп тагып берер. Бандиттердин огы тийген. Ол шилемирдин изин командир солдаттарыла кадырар...

Эгирде командир болушчызыла кожо мылчага кирерге бардылар. Улдүзүн ле колмылтыгын кайыш курыла кожо чечеле, эжик жанында тондор илетен илмекке илди.

— Марийка, ары-бери барбай, көрүп отыр. Кижини мылтыгы жок, куру колду артып калбазын.

— Көрөрүм, барып жунаар. Наанамла кожо көрөрис.

Отыргышта колмылтыктын артыктуу патрондорлу мылтыктын сүр-күжи, өскө нени де салган баштык жатканын көрөлө, Марийка оны жастыктын алдына сукты.

Отряд деремнеде бир неделе турган. Улус амырап, мылчада жу-нунып, кийим-тудумын чыныктап алды. Командир болушчызыла кожо нени де шүүжип, картаны столго жайала, пландап турдылар.

Жеткер таг алдында келди. Онын алдындагы кундерде отрядка жуулап тоскырткан бандиттер тайгада жуулып биригип алала, түнде отряд турган деремнени түй курчаган. Деремненин жаказында турган каруулды табыш чыгарбай жоголтып болбодылар. Бандиттерди каруул көрөлө, мылтык адып, отрядты ойгоскон. Деремнеде мылтык адыжы жызырай берген. Командир Петр илмектеги колмылтыгын алып, тура-дан чыга жүгөреле, тышкары адыжып баштады. Удабай патрондору божогон. Турада арткан патрондорго барар керек. Андый арга жок. Бандиттер бу ла жуугында. Јер жарый берген. Тура ла жүгүрзе, жыга адып ийерлер. Канайдар?

Марийка болушкан. Командирдин колмылтыгы унчукпай барарда, бандиттер жыга адып салды ба деп коркып, эжикти эмеш когызадала көрзө, командир колмылтыгынын барабандарын айландырат. Куру. Кармандарынан нени де бедреит. Куру. Бойи бандиттер жаар көрөт. Патрондору божогонун билип ийгилезе, тургуза ла кыйгы-кышкыла жүгүришилеп келеле, кыйнап өлтүрүп салар. Марийка оны база билип ийди. Жастыктын алдында жаткан баштыкты алала, эжиктен ко-мандирге чачып ийди. Бандиттердин аткан эки огы эжиктин жаагына келип бадалды. Командир колмылтыгын октоп алала, бандиттерге баш көдүртпей, адыжа берди. Удабай отряд жуулала, бандиттерди деремне-ден сүрдилер. Сегис бандит өлүп калган, төртүзи тыг шыркалу артты. Отряд бандиттерди истеп жүре берген.

Ол күн болгон керек, Петр командирди өлүмнөн аргадап аларга болушканы, кижинин жүрүмнөн коркыганы онын кийинде көп, көп жылдарга ундылбаган. Ыраак өйлөрдө Марийканын жүрүмнөндө болгон сл керек, булуттар ортозынан көрүнүп келеле, өзөк ичин, айландыра

агаш-ташты, кырларды ла сууларды жарыдып ийген күн аайлу, кызычактын жолун жарыткан, сагыжын селт этирген, жүрегин ойгоскон.

Онын жүрүмин, эртеги күндеги жолун кайкамчылу жылдыс жарыдып бергендий болгонуна Мария көп жылдар өткөн соңында сананып жүрөт. Эмди Мария жаан иште. Журттын жоны ончо улустын ортосынан талдайла, жербойындагы Советтин председателине туткан. Кадын ичинде баштапкы председатель-кыс — комсомолдын члени Чичинова Мария. Ненин учун оны туткан. Чопоштогы комсомолдордун ячейказында өскө дө уулдар ла кыстар көп. Коммунисттер, Совет жаң учун канын төккөн партизандар база бар. Олордон кемди, кемди председателге не тургуспаган болотон деп сананып жүрөт.

Ой он жети жылдагы революция, онын кийинде гражданский жуу болордогыдый кату болгон. Одузынчы жылдар башталган. Журт жерлерде коллективизация болуп, колхозтор төзөлдү. Кулактарды класс эдип жоголткон. Андый керектерге кулактар жөпсинер күүни жок. Сүркүштөп оройло, жерде көмгөн бешадарларды казып алала, чолтыята кестилер. Азыйгы бандиттер, Совет жаңнын өскө дө өштүлери ойто кыймыктады. Каа-жаа туура жерлерде бандиттердин огынан коммунисттер ле комсомолдор, өскө дө активисттер корооды. Карангуй түндөрдө өштү каршулу кылыктар эдип турды.

Журт Советтин председатели Мария Ивановна (эмди оны Марийка деп адап турган кижжи жок) ол жылдарда жаан иштерди баштап, өштүлөрле күүн-кайрал жок тартыжып турган улустын бирүзи. Бойы азыйгы ла жиит, омок-седен бойы, уур-күчтен жалтанып жана баспас, жеткертүбекке бастырбас болды. Улуска жалакай, үүре-желелериле ойноп каткырган, эдилген керектерге сүүнгөн, једикпес-тутактарга кородогон жүрөт. Јаландарда улусла кожо жүрзе, колында чечектер тудунганча жүрөт. Јол јазаган иштерде турушса — Кадыннын суузы жалтыраткан жылмай таштар жууп алып јанат.

Түнде туразында лампа жарыдып алала, јол јазап турган бригадаларга, туш улуска эртен эдетен иштердин план-јакылталарын тургузып отырат. Андый да болзо, кунукчылду. Мария нени де, кайдан да сакып тургандый. Јүреги сезет. «Байла карып турган болорым. Бойы керегинде сананар бош ой дө жок».

— Наана, мен карый бердим бе?

— Колго тайак тудар ой јеткен эмей — деп, нааназы ајдат.

Мария каткырат. Карманынан тегерик күскү чыгарып алала, нааназына туйка көрүнөт. Чачын кыскарта торуп салган. Бажына кызыл арчуул тартынган. «Карыйрга эмеш эрте» ичинде сананды.

— Сен, председатель кижжи бойнга одын тартырып алган болзон. Көр, будактар жууп ла жүктенип экелдим, — деп, нааназы комыдады.

— Школдо одын жок, наана. Бойыма одын тартырып турзам, улус не деп айдыжар? Бичжик кычырар тура, жаан улусты бичикке үредетен

тура ачып жадыс. Ончозына одын керек. Одын журт Советте жок. Единоличниктер эл-жоннын керектеринег кыйыжып турулар. Колхозтын улузы бойыннын ижине чыдашпай жадылар. Жол ижи кайда? Акча жууш жылбайт. Агаш кезеле, Кадыннын суузыла агызатан план бар. Бүгүн үч кижжи Советке келип комыдаган: Уразовтор, Упитовтор, Тандиндер.... «Сен бистин тынысты кыйарга жеттин, жол жазаарында ончо улустан көп иштеттин» дежет. Торт анкам асты»-деп, Мария өлбөс-барбас сок-жангыс кару нааназына комыдап отырды.

— Мен олордон жол жазаарында кажы ла өрөкө улус кыйалта жок эдетен иштердин жакултазын слер алдаар ба деп сурадым. «Андый жакаруны алдыс, эйе» дежет. «Айса не? Жакаруны бүдүрер керек. Ол кыйалта жок эдетен иш. Бүдүреле табыштырып ийзегер, ол керегинде журт Советтен справка берерим. Слер бош — дедим. «Бүдүрбей мойноп ийзебис канайдарын? Эмди, Совет жаг тужында кижини албанла иштедер учур жок. Сенин жолында иштебезис, болор, керек болзо, бойын барып тас башту уйадын жылыткан комсомолдорынгла иште» дейле, жүре бердилер.

— Ой, Мария! Сеге олор коомой неме эткилебезин... Калак, азык-тан. Жүрегим нени де сезип туру — деп, нааназы неге де чочыган аайлу, өрө турды. — Ол Уразов алты уулду. Жаандары качкындарла колбулу дежет. Уразовтордон кандый ла кылык чыгар. Упитовты кем билбес? Он тогус жылда актардын черүзине кожулала, Чаргынын партизандарынын айлы-журтын тонойло байыган. Беш ичинин алтайларын өлтүрген. Оны мен жакушы билерим. Ол жерлерден качып, бого көчүп келген.

* * *

Бир күн Чопошко Павел Кучияк келген. Оныла кожо солун кижжи — Новосибирсктен келген орус бичиичи Афанасий Коптелов. Одус жаш киреде жиит кижжи. Павел Кучияк бу жердин. Азийгы ла ачык-жарык куучынду, жаалакай, омок-седен бойы.

— Слер, наана, Кучияктарды билетен бедеер — деп, Мария печкенин оозында колдорун жылыдып отыра, сурады.

Маша эмеш сананала, оног ары куучындады:

— Таг атту келгилеген. Энгирде улус жууйла, солундар куучындайтан. Алтай чөрчөктөр угуп бичийтен, кожондор, табышкактар, кеп сөстөр жууйтан. Павел Васильевич совпартшколдо үренген. Эмди Москвага барала, анда Күнчыгыштын улузынын университетинде үрентен. Ого бу кижини ийетен болзо. Кучияк алтай улустын озогы ла эмдиги жүрүми керегинде пьесалар бичип жат. Улгерлерди көп бичиген. Чопоштын улузы, жазалып турган жол керегинде чүмдеген үлгерлери бар.

— Жакушы бичип жат па?

— Сүреен.

— А сен неге кунугып калган? Арыган ба? Кижиге барар керек, бала. Je-e-e. Начальникти үй кижиге эдип кем алатан эди. Анайда ла кыс бойың жаап каларың.

— Мен үренер керек, наана... Ак-жарыкка ла чыгар күүним бар.

— Суран.

— Павел Васильевич база айдат. Новосибирсктен келген Коптелов база: «Слерге, үй улуска, жол ачык» — деди.

— Чын. Мында, деремнеде улусла уружатаны үй кижинин ижи эмес — деп, нааназы айтты.

Мария мында жеткер боло бергенин нааназына айтпады. Бир күн эртен тура кем де бичик бичийле, оны журтсоветтин эжигине мыстап, анда: «Сен председатель, аыктанып жүр. Јоткон болзо, кайыр жолго таштар көчкөлөнип түжер, агаштар сынып жыгылар. Оны билеп жүр» — деп, бичип салган.

Ол жылдарда партия журт јерлерде јаан жаңыртулар өткүрип турган. Мария журттагы активистерле кожо улус колхозко кирзин деп агитация өткүрди. Улустың ортодо болгондо коркор неме јск. Је түнде айлында нааназыла артканда эмеш коркышту.

...Облсполкомнын председатели Мариянын шүүлтезин јаратпаган.

— Сен, Чичинова, токто. Сени үредүге качан ијетенин, бойым билерим. Мени облсполкомнын бажына отыргызала «тырландабай отыр» дешти. Мен көп тырландабай јадым. Иш башкарып турум. Јол јазаш кандай?

— Биске берген участокты јазап божодып браадыс.

— Јакшы. Сый аларың. Онон араайынаң: «Слердин јазаган јолоорло Михаил Иванович Калинин өдөрдөң маат јок. Чамал барар болор.

— Чын ба?

Кабактарың түүп, ус сабарың өрө көдүрди:

— Тым... Бир де кижиге билбезин. Јарт?

Мария оны угала, билинбес јанды.

Председательдин айтканы чын болды. Калининди деремнеде бастыра улус уткыган.

Онон облпотребсоюзтын туразының јаан залында Михаил Иванович Калинин областьтың озочылдарыла кожо Марияга Махтулу Грамота берди. Грамотага бойы кол салган. Совет јан јаан жаңыртулар эдип турганын айтты. Јайың ла ырысту жолго чыккан үй улус керегинде куучындаган.

Ырыс, түбек чилеп ок, жаңыстаң келбей јат. Мария улу Лениле кожо иштеген улустың бирүзине туштаганына, оның јалакай сөстөрине, төп јакаруларына оморкоды. Михаил Иванович ол јуунда областьтың башкараачыларына уланып айткан:

— Слер, нөкөрлөр, бистин баштапкы активист үй улусты кичееп өскүрүгөр, ологро болужаар. Андый жалтанбас, уур иштег тура калбас үй улус бисте ас. Табынча ологр көптөр, миллиондор тоолу болор. Совет жан ологро өрө өңдөйөргө болужар, айыл ичинде, кире-чыга иштерде түни-түжи олыды жок иштег айрыыр. Ологро ийде-чыдал көп, оны слер көрдигер. Бу чек иит кыс — Михаил Иванович очколо-рынын үстинен чаазында бичигенин көрди — Мария Ивановна Чичинова. Государствонун ижин бүдүрүп турган жамылу кижн. Журттын ээзи. Журтта партиянын политиказын өткүрүп турган кижн. Совет жан-нын жамылу ишчизи — деди.

Городтон Мария таг атту жанган. Жаан эмес боочыдан Суску журт-ка ашты. Энгир кире берген. Он канжада — патефон, жакшы иш учун алган баштапкы сый. Төш карманда — Михаил Иванович Каяининниг кол салган Мактулу Грамота. Кожондоор, мантада берер күүни келди. Кенейте узун шинельдү иит командир сагыжына кирди. Көстөрине көрүнип келгендий. Онын өткүн курч көстөри, жалакай үни сагыжында арткан. Ол кижн облпотребсоюзтын залынын эжигинде улустын документтерин көрөлө, зал жаар кийдирип турган. Мариянын докумен-тин кычырала, күлүмзиренип, жалакай үниле айткан:

— А-а! Бис айылдаштар, нөкөр председатель. Жакшылар ба? Кан-дый једип келдеер? Киреер... Мария!

«Акыр, мен бу уулды кайда көргөн болотом? Ол мени база билер эмтир не...» деп. ичинде сананып, залга киреле, ичкери өдүп, бош јерге отырып алды. «Себи-Оозында Кадын кечире күр салып турган јерде военный каруул бар. Байла, онын каруулы».

Онон ары јортуп браадала, өскө военный кижн сагыжына кирди. Көп јылдар онон озо ологрын айлында бир неделе јаткан Петя ко-мандир.

Жалтанбас Петя командирди Мария ундыбаган. Онын баатыр кебе-ри жаантайын кыстын көзине көрүнет. Ол тушта Марийка јаш бала болгон. Онон јаанап чыдап келди. Уулдар көп туштаган. Је бирүзи де Петрга түнгей эмес деп сананат. Эмди ол кижн та кайда? Славгород-тын кижизн мен деп айдып туратан. Туштаган болзом не болгой не..? Байла айылду-јуртту, бала-баркалу. Јылдар көп өтті...

Мария адынан түжеле, канжадагы патефонды алды. Јолдон туура чыккан. Патефонды ачала, пластинка салып ойнодот. «Есть на Волге утес, тихим мохом оброс» деген кожон айландыра кырлардын кайа-таштарына жагыланып, түннинг тымыгына ыраак таркады. Боро ады чочыйла, ары болды. Чылбырдан тудуп албаган болзо, ойлоп јүре берер эди. Ол тушта — јеткер. Ээр јайылала, ат јескинерден маат јок.

— Тр-р! Көрмөс! Т-р-р! Јүк арайдаг адын токынадып алала, патефонун канжалап ийди. — Тенек сен, ак-боро. Је неден үркер деер... Эмеш ле болзо пластинкалар сек јок оодылар эди.

Ады тил билер чилеп, оныла куучындажат:

— Билеринг бе, ак-боро, кем кожондогон? Федор Шалапин. Бойы. Мен бу пластинканы Чамалда Анохиннег база уккам.

Мария неге де сүүнип, адына мине соголо, Кадынның јарадыла барган јолло өрө јелдире берди.

Мыны-Оозына једип-јетпей јүрерде, кийинде таг атту киж и келип јатканы угулды. Бийик кер ады түрген јортышка чек ле үкүстеп туру. Једижип келди.

— Слерге јүк арайдаг једиштим, Мария. Бу не мантадыш. Ајса председатель улустын јорыгы андый түрген бе? — деп, коштой јортуп келеле сурады.

Мария адының тискинин тартала, коштой кижини ајыктай берди. Ол эмитр. Таныган. Облпотребсоюзтын туразында улустын документтерин көрүп турган командир. — Бу слер бе?

— Мен. Түн ортозында патефон ойногонуң угала, билип ийдим: Чопоштын председатели Чичинова. Патефонло сый алган киж и јаңыс слер, Мария. Бу јерде өскө кемде де патефон јок. Патефон ойчотканыгар сүреен јакшы. Э-э, Иван, түрген кел деп, кычырып турганың сезеле, мантадып ийдим.

— Чын ба?

— Чып-чын. Бодозоор до! Түн. Айландыра бийик кырлар. Он јанында Кадын суузы. Кенейте Шалапинның үни!

Олор деремнениң ортозыла өткөн јолло куучындажып јортуп барып јаттылар. Ийттер анан-мынан чыга мантагылап, аттарды торсыктагылап, кезиги аттарды тозуп алала, удура үргүлейт. Кандый да эр киж и туразынан чыгып келеле: «Цып! Бу не, атту улус көрбөөң бө? Неге чуркуражат... Тайгыл. Тайгыл бери...» — деп чыйгырып артып калды. Кезик тураларда от јарытпай, көзнөктөн јол јаар көрүп тургандары билдирет.

Кадын ичинде боомдорды аттырала, јол јазалган кийинде Чуйдын трагыла ары-бери улус јүрүжери көптөгөн. Эјеганда, Чамалда, Бешпелтирде, Оносто, Себи ичинде јуртаган улус көптөгөн. Јүзүн-башка алу, түк, сарју, төгөт, мөт тартала, городко апарып табыштыраын табыштырып, садарын садып јадылар. Ојто потребкооперацияга тус, чай, бөстөр, серенке, таңкы, ок-тары, керосин ле улуска өскө дө күч керектү товарлар тартып јангылайт.

Калганчы јылдарда Чуйдын трагы машиналар јүрүжер болуп јаала берерде, өрө аймактар јаар товарларды машиналарла тартып јетирер боло берди. Машиналар ок колхозтор госуларството табыштырган туш улустаң јууган продукцияны тартып экет. Андый да болзо,

ол жылдарда Туулу Алтайда машиналар ас болгон. Автобустар, жеңил жорыкту автомобильдер чек жок. Улус машиналарда коштын үстине отырып алган жорыктап турган. Жайгыда абралу, кышкыда чанакту жорыкташ база көп болгон.

Мариядый жуундап жүрген жамылулар, коммунисттер, комсомолдор ылғым атты ээртейле, аймактын эмезе областьтын төс жери жаар жуундап эмезе өскө керегине жүре беретендер. Оймонног, Кан-Чарастанг, Урсулданг, Чуйданг улус область жаар жуундап келгенде, жайгыда таг атту, кышкыда чанакту жүружетен. Ол жылдарда жолдор жеткерлү болгон. Анда-мында качкындар шоктонгылап туратан. Онын учун активисттер, ол тоодо үй де улус, колмылтыкту эмезе бешадар мылтык жүктенген барып жаткылайтан.

Анайда Мария ла командир Иван Матвеекко журтты өткүре жор-туп, эки жанында чаал четтер, кайындар өскөн жолло Кадынның бийик жарадына жеттилер. Мында Кадын кырдың эдегиле агып өткөн. Жаскары кыш. Түште күннинг чогына кар шүлүрөп кайылып турган. Түнде тогуп калган. Төстөк жерлерде кар жок, кайылып калган. Анда-мында өскөн барбак бүрлерлү карагайлардың төзи каранты.

Иван бойының чыккан-өскөн жерин куучындап жортуп барып жатты. Черүнинг службазы жиит командирди төрөл жеринен ырада экелди. Эмди анда яс көндүгип калган. Жылу күндөр. Садтар жаранган, айландыра жаландарды чечектер бүркеген.

— Бойоордың жер сагышка кирет пе? Мында, байла, слерге жарабай жат. Ларт. Бисте садтар бар эмес. Кырлар, агаш-таш... Өскө не бар?

— Жок, Мария. Мында, слерде, Алтай жеринде сүреен жакшы. Бого келгели удабаган да болзо, билерим. Улустанг уктым, бойым көрдим. Ан-куш кандый көп? Агын суулардагы балыктарды тудар кижжи жок. Жүзүн-башка жиилектер. Мөштинг кузугы. Эм өлөндөр. Байлык-жөөжөни бастыразын чотоп жетпес. Жок, Маша... Мен бу жерге келгениме сүүнип жадым. Мында журтаган улустың жакшызын тен айтпа да! Мени мында база не сүүндирип турганын билерееп бе, Маша?

(Учы келер жуунтыда).

БАЛДАРДЫҢ ТОЛЫҒЫ

ОНЧОБЫСКА ТАНЫЛУ СОС

Ончо жаныбыска бу сөстөр танылу ла жуук та болзо, же оларды эмди ойто жаңыдаң ойгортор деген сурак турды. Бу сөстөрдн бис жаштаг ала уч-баштай база укканыс, ологро темигип калганыс, кезигин чала ундып та салганыс. Бу баштап ла тарый жаан чүм-чамы жок деп бодолор соот кептү сөстөрдө бойынын солун учуры, терен шүүлтези ле кеендиги бар. Кыскарта айтса, бу сөстөрдө эг жербендик жагдардыг поэзиязы жаңылгалу угулат.

Бу сөстөрдн озогыда улус бала эркелеткенде, ойнодын соототкондо эмезе јол кыскартып, эмезе иш когузазын дегенде айдатан.

Эмдиги өзүп јаткан бистерде, эртеги күнди ээлейтен эркиндү үйеде эленчик-өбөк-көблрибистинг эрјинелү бу сөзин энчленип јүрер бийик учур бар. Анайда ок бу сөстөрдн мынайда бириктире јуур, бир эдип тизер, керек тушта эмдиги поэтиинг эп-марыла, узыла бир јерде јондой согуп, бир јерде, карын үстине кожуп, база јер сайын башка-башка аайын бириктирип, ағылу бичик эдери айдары жок керектү. Онызы бистинг башпак кептү балдарыска база ла жаан сый болор.

Бу јанынаг Бронтой Бедюрөв тапту-јакшы иш бүдүрип келди. Ол төрөл јоныбыстыг терен сөзинин тбэине једерге амадап, тос учурын сескир ле билгир көрүп, башка-башка аймактардын эркек-сөзін элгеп-јууп туру. Бу — эмдиги поэзияга анчада ла жаан болушту керек. Шақ мындыј учурду үлгерлик бичикти ол сөз баштап Москвада үч јыл мынаг озо «Небесная Коновязь» деп адап чыгарган эди. Јуунты тос јерде солун ла кеен угулып, үстүги преседа мактулу критика ла јарамыкту јөмөлтө алганы ајарулу. Былтыр-башјыл ол мындыј ок учурлу алкыштарды «Алтайдын Чоҗомоны» газетке јарлаган.

Алтай улустыг үйедег үйеге улалып келген мындыј сөстөринде кичи ар-буткенде јажын чакка колбулу болгоны, оны тирүге бодоп турганы билдирет. Оной удам эленчик өбөк-көблрибистинг келер үйсн, агаш-ташты, аг-кушты ла бастыра телекейди чындык көрүп, ологро ајарыгкай ла болушчан болор деген јакылтазын сеседис.

«Сабарлардын кожоңында» кандый жылу ла чечен јолдыктар! Беш сабар иштенкей ле нақ карындаштар. Онын учун олар биске сүрекеј кару. «Түнде бала мекелеер сөстөр» кичинск тос көнөктү чычканак керегинде суузаган балага бийик үлгерлик күүн-санаала айдылган. Мында ап-ару ла јымжак сыркынду коқыр бар. «Көскө чөп киргенде» айдатан сөс бачым-түрген ритм-согултту. Чын, көстөң чөп чыгарарга түргендеер керек. Тындулар керегинде кептер база сүрекеј солун — олардон алтай улус азыйдаг бери азыраган малынын ағылу кылыгын ла ап-кесбин ајладып келгени билдирет.

Кебери јанынаг алгажын, кажы ла кепте-сөстө бойынын солун-башка эп-аргазы, ритмиказы, уткалажы бар.

Айдара, биске оларды чебер јууп, келер үйеге артырып салар учурыс бар. Бу, мен бодозом, кажы ла алтай поэтии учурлу да, мактулу да кереги.

Александр Ередев

САБАРЛАРДЫҢ КОЖОҢЫ

Беш карындаш — беш сабар,
Беш чололу кеби бар.
Бежилеги макталар
Бектег бекке орды бар.

Башпарак — ол баш сабар,
Бажын билип башкараар.

Бажы-Кырлу — ус сабар,
Бала алып отыраар.

Орто-Мерген — омок уул,
Одын жарып, от салар.

Куба-Чечен — кутус уул,
Курсак азып, аш салар.

Кичү ийни — Кичү-Бий
Кирт этирип бөөрөк жиир.

Карындаштар өөркөшпөй
Катандашса, иш өңжиир.

1978 j.

ТИЖЕН БАЛАГА ЖАКЫГАН СӨС

Жети жазы өткөнчө,
Эмил тижги тўжетен,
Тижги ойто өскөнчө,
Тижен ойи дежетен.

— Тижиг тўшсе, таштабай,
Талканакка болчоктоп,
Тайгылыңа бер капшай,
Такып-жакып айт мынай:

Амтык тижим ал, тайгыл,
Азу-тазыл тижиг бер!
Жаман тижим ал, тайгыл,
Жакшы-жараш тижиг бео!

Сөөк челдеп, кемирер,
Сөгүлбес ле сынбас, бек
Сен меге бу тижиг бер, —
Сеп-ару, ак-кемирчек!

Тайгылым, сени тойгончо
Тапту азырап турарым.
Ончо тижим чыкканча
Ол сөзимди тударым!

1978 j.

Б Ө Л Ө Л Ө Р

Бөлөлишке улус
Бөөрөк үлежип жиир,
Бөрүк чачыжып ойноор.

Бөөрөк жуунын ичинде
Бөлб-шаны.
Карын-жуунын ичинде
Кадар-шаны.

Бөөрчөктү тайга ичинде
Бөрүлер жүрер.
Бөлб-шаны бүткенде,
Төрөгөн жүрер.

1979 j.

ТАНДАЙДЫН УЧУРЫ

Койдын бажын челдегенде, тандайын сыйрып, балага берер учур-лу. Темдектезе, таайы жеенинин жйа тудуп берген алаканына согуп, мынайда алкап айдар:

Бай бол!
Бэатыр бол!
Бий бол!
Бичикчи бол!
Ус бол!
Улу бол!

Кажы алкышта бала тандайды тудуп алар, салымы ондый ла болор дежет. Алкаткан бала тандайды жип койотон жанду.

ТУНДЕ БАЛА МЕКЕЛЕЕР СӨС

— Ак чычкан да ак чычкан,
Айла танда айылдап кел!
Ак ийнектин сүдинен
Айагашка уруп кел.

Көк чычкан да көк чычкан,
Көк энгирде биске кел!

Көк ийнектин сүдинен
Көөрчөк жазап сен экел.

Тунде балам суузады,
Түүсте суунган капшай бер.
Изүркенип ыйлады,
Ичип алзын, — сузуп бер!

1980 j.

САЛКЫН КЫЧЫРАР СӨС

— Салкын, кел! Салкын, кел!
Самтар бөрким берейин.
Эзин, кел, эзин, кел!
Эски бөрким берейин.

Эскиндеги арбамды
Элгей эзип алайын.

Көчө эдер арбамды
Көптөн эзип алайын.

Туудый коозо берейин,
Тутканча да учуп кел!
Саганагын берейин,
Саатабастан куйбуп кел!

II.

— Тос айылды толырада бер,
Тоозынакты учура бер!
Кийис айылды килиреде бер,
Кирди-торды ырада бер!

Салкын, салкын, салкынак,
Салдым-омок талбынак!
Эзин, эзин, эзинең,
Эркин-жайым желбинең!

1979 j.

САЛКЫН УРААДАР СӨС

*Салкын кереге айылды кылырада согуп турза, Чуйдын улузы
мынайып айдар*

— Э-э-эй!
Салкын эззи
Сары эмеген!
Көрүңгиди тарт,
Көрүңгиди тарт, —
Көмүңгиди өчүр!
Көстөрүңгиди жап,
Көстөрүңгиди жап, —
Косторүңгиди чөңгүр!
Эр кижини
Эзиниңнен корукпас.

Эмеген кижини
Эрмегиңнен саатабас.
Э-э-эй!
Салкын эззи
Сары эмеген!
Чөлгө тайыл!
Чөккөп, кайыл!
Биске — тыш!
Сеге — ыш!
Э-э-эй!

1979 j.

ОТ КӨҢЖУДЕР СӨС

— Күй, одым,
Күүс-күүс!
Күй, одым,
Күүс-күүс!

Көндүк, көңжи,
Кымын от!
Өңдөй, өңжи,
Кызыл от!

От жүгүрүк —
Койон эмес!
От түлүрүк —
Куш эмес!

Күүс, күүс,
Күлден тур!
Күүс, күүс,
Күндүн көр!

Тосты жала,
От-жалар!
Косты талбы,
От-жалбыш!
Күүс, күүс!
Күүс, күүс!

1979—1981 жж.

КӨСКӨ ЧӨП КИРГЕНДЕ

— Ак кучыйак,
Алып бер!
Көк кучыйак,
Көрүп бер!
Чөп, чөп,
Чөк-чөк!
Кир, кир,

Чык, чык!
Көр,
Көс!
Өр,
Сөс!
Тпүк, тпүк!

1979 ж.

СЫЙМУЧЫНЫН СӨЗИ

Кижинин сарсуузын тудала, колдорун жерге согуп, кокырлап айдар:

— Санаа-күүнүн ак болзын,
Сарсуу-сабын жок болзын!
Тогус кат
тобрак алдыңа кирзин!
Жети кат
жер алдына кирзин!
Тпүк, тпүк!
Том — толуга!
Тон-алтынга!

1979 ж.

УС КЕЛИНДИ АЛКАГАНЫ

Ак ийнени
Ангара көктөл
Көк ийнени
Көңкөрө көктөл

Ус сабарын
Улуска тузалу.
Эптү колын
Элге мактулу!

Јурун тонын
Јуунак болзын!
Јуртка бойын
Јыргал болзын!

Кебистеринг
Кеен болзын!
Ширдектеринг
Чек болзын!

1979 ј.

МАЛДЫН КЕБИ

Уй айдар дийт Кижиге:
— Өлзө, күлинг чачарым,
Огырып-мөөрөп базарым,
Туйгакпыла чапчыырым,
Тобрагынгды казарым!
Јыгылза, мүүзим төжөөрим, —
Јырс этире тўжерин!

Эчки айдар дийт Кижиге:
— Өлзө, ўстинг кырлаарым,
Өчөп, сөөгинг чайнаарым,
Карганадый, эбирип,
Кајаар эдим кемирип!

Кой айдар дийт Кижиге:
— Аштаганда, ўдеге —
Коноктыкка азыгыг,
Айылчы тўшсе, сойгонын —
Кой деп сениг ак малыг.
Јыгылза, тепши куйругым
Јымжадып, төжөп берерим!

Ат айдар дийт кижиге:
— Ал-тайганы ажыраар,
Агын талай кечирер
Антыгарлу нөкөринг,
Узак јерди јууктадар,
Учуртканча јеттирер.
Учурлу малыг мен эдим.
Јыгылза, төжөп, јымжадар
Јылбыркай торко јалым бар.
Эчки ле уй —
Соок тумчукту мал эди.
Јылкы ла Кой —
Јылу тумчукту мал эди.
Кижилик канча аймагы
Кичееп те тутса, бөлибей,
Кеп-кылыгы, кин-угы
Кезем башка мал эмей.
Онын учун алтай улус
Соок тумчукту малдыг эдин
Отко салбас байлу турус, —
Сон тўбининг сомдоп кебин...

ТӨӨНИНГ КЕБИ

Төрт таманы тайбайган
Төөнниг де кеби бар.
Төмөн көрүп айдатан
Төгүн эмес сөзи бар:
— Јаш бала коштобой,
Јаан айыл коштозын!

Оогош бала коштобой,
Огур¹ јүкти коштозын!

Улу да јаан болзо до,
Уурына эмес — чўмине
Ал-санаадан озодо
Арып калар күч ине.

1981 ј.

¹ огур — Чуйдын, Улаганнын эрмегинде «уур» дегени.

ИЙТ КЕБИ

Ийт Кижини најым деп,
Иженчилү айдар кеп:
— Балдары ла көп болзын!
База меге соот болзын.
Чугулдашпай жүрөтөн
Чур-чуманак биле кееч.
Куучын-каткы коот болор,
Курсагым да ток болор.
Мал сойгожын — сөөк жедер,

Буур быжырза, буур эт берер,
«Айыл ичине болуш — деер,
Агдап барза — ээчидер.
Аралдагы койонды
Агыртып берер ийт эдим.
Балулу барган куранды
Барып табар мен эдим.
Кичеемелим шылтузы —
Кижининг меге јакшызы.

3—5. 5. 1982 ј. Көяс.

КИСКЕ КЕБИ

Киске Кижн јуртында
Килтиреген жүрүмдү,
Је ичинде кеп ајдат
Јеткер күүндү, кинчектү:
— Бала ла јок болзо кайдат!

Ас ла болзо бу кайдат!
Эркеде мен жүрер эдим,
Эки колдон түшпес эдим.

Сыймап мени, баайлап,
Сыйлаар эди кабайлап.
«Божозо, буурын јиирим!» —
деп,

Бодоор эдим белгелеп.

Ас балдарлу айылда
Алтай улус байында
Эркезекти тутпайтан,
Эжикке оны јуутпайтан.

3—5. 5. 1982 ј. Кайас.

АЛТАЙ КУЛЬТУРАНЫҢ ИСТОРИЯЗЫНАҢ

И. Сабашкин

АЛТАЙ ТЕАТРДЫҢ ТӨЗӨЛГӨНИ ЛЕ ОНЫҢ АЛТАМДАРЫ

— Эй, улустар! Биске театр келген. Барып артисттердин ойынын көрөөктөр! — деп, балдар журтты өрө-төмөн жүгүрүп, жарлап турдылар.

Бу театр канайда, качан төзөлгөнүн, анда кем баштапкы студенттер ле артисттер болгонын кыскарта айдып берерге турум.

Өткөн өйди ле ол өйдөги улусты эске алынары — соот эмес. Ол өйди ле улусты јарт ла чокым билери сүрекей керектү. Олорды эске алынып отырган кижиге јаан некелте тургузып јат. Айдарда, ол өйди кубултпай, солыбай чике көргүзери, ол өйдөги улусты булгабай, јастырбай, олордын иш-тожын ла кылык-јангын јолду ла чокым јартаарга база да сүрекей керектү, јаан каруулу иш болуп јат.

Баштапкы алтай национальный театр төзөлгөниле, башталганыла колбой, эмдиге јетире ундыбай, эске алынып, жүрген бир кезек учуралдарды ла керектерди куучындап берейин.

ТЕАТРДЫҢ СТУДИЯЗЫНА ҮРЕНИП БАРГАНЫ

1936 јыл. Јаскары кыш. Тулаан айдык учы ла кандык айдык башталганы. Ол тушта мен Шебалинде ШКМ-де (крестьяндардын јашоо-күриминин школында) јетинчи класста үренип тургам. Јаан перемена болгон. Бис школдын тапчы коридорында күрежип ле тыпактажып турганым.

— Ваня Сабашкин, бейин бас! — деп, орус тилдин ле литературанын үредүчизи Иван Андреевич Горемыкин мени кычырды.

Иван Андреевич бистин класстын таскадаачызы болгон. Ол мени ле, школдогы комсомольский ячейканын качызыла, үредүлү ле таска малду иш јанынан јантайын јөптөжип туратан. Бу да тужында, байла, ондый ок керектер болор деп бодогом. Је керек сыракай өскө болды.

— Ваня, сени комсомолдын райкомына алдырып јат. Јаңы ла элчи келип жүрген.

Ол өйдө бистин школо телефон јок болгон. Телефондор аймак-

— Театр деген сѳстин учурын ондоп јадын ба? Ол не керектү неме?

— Лок, былар, ондобой до, билбей де отырым.

— Театр дегени — ол албатынын искусствозы, онын творчествозы. Ол албатыны культурный жанынаг жеткилдеер учурлу. Сен артистке үренерге келдин. Артист болуп үренип алзат, бойыннын искусствонды, бойыннын ойын-жыргалынды албатыга көргүзер учурлу. Бот сенин адан-энег колхозчылар, койчылар. Олор, байла, сенин ойын-жыргалынды сонуркап көрѳр, а?

— Айдарда, бис областын бастыра аймактарына, журттарына, колхозторына ла совхозторына жүрерис пе?

— Чын, чын. Керек десе ѳскѳ до областтарга ла Алтайский крайдын райондорына жорыктап, бойыстыг алтай искусствобысты көргүзерис. Жартын айтса, бистин театрдын ады «Колхозтор ло совхозтор ортозына жорыктап жүретен областной национальный театр» болор. Бистин алдыбыста турган амадулар ла задачалар сүрекей жаан. Бис орус ла алтай албатынын творчествозына тайанып, национальный кеберлү социалистический бѳдүмдү искусство тѳзѳѳр учурлу.

— Мен бу башпак кижинин куучынын ла текши билгирин кайкап отырдым. Андый терен шѳүлтелѳ куучынды качан да, кемнег де укпагам. Бу куучын меге жаан солун болды. Анчада ла областын бастыра аймактарына жорыктап жүретени мени сүрекей жылбиркетти.

— Солун жерлер, солун улустар көрѳри он алты жашту кижиге жылбүлү эмес пе? Артист болуп албаданып үренерге шѳүнип алдым.

Меге жылбүлү куучын айткан кижиге жагы тѳзѳлип турган национальный театрдын директоры Иван Семенович Толток болгон. Угаѳ болзо, ол гражданский жуунын жылдарында партизандардын кайучылы болуп, военный жанынаг сүрекей керектѳ, сүрекей жажытту жетирулерди бойыннын отрядына экелип туратан эмтир. Андый жетирулерле бойыннын отрядын канча жеткердег, канча тѳбектег аргадаган. Кийинде амырэнчѳ ѳй тужында Иван Семенович советский ле партийный иште турган эмтир. Калганчы ѳйдѳ комсомолдын обкомынын башпаккы качызы болгон.

— Бис сенин характеристиканды ла комсомолдын райкомы берген путевканды кычырдыс. Комсомолдын ижине жагагадый эмтирин. Бистин комсомолдын организациязы тѳзѳлбѳгѳн. Алексей Павловичти удурумга качы эдип кѳстѳп салганыс. Бу кундерде комсомолдын текши жууны болор. Анда сени комсомолдын комитетине кийдирер шѳүлте тургузарыс! — деп, Иван Семенович учында айтты.

Мен директордын кабинетинен женил сагышту, жарт амадулу чыккам.

Удабай комсомолдын текши жууны болгон. Анда комсомольский организация тѳзѳлип, онын комитетиде тудулган. Мен комитеттин чле-

нине тудулып, культурно-массовый иш өткүрерине жөптөлгөн. Кыстардаг Анна Алтарыкова ла Евгения Тыдыкова комитеттин члендерине тудулган. Олор үй улустын ортозында јартамалду иш өткүрер учурлу. Онойып бистин студиянын комсомольский организациязы тзблгөн.

БАШТАПКЫ УРОКТОР

Театральный студияга үренерге келген улустын текши үредүзи бир түйгөй эмес болгон. Бистин ортобыста 2—3—4 класс божоткон, а бир кезек улус (Иван Павлович Кучияк, Василий Егорович Маскин ла Алексей Павлович Калкин) педагогический училищени божодып, орто үредү алган улус болгон.

Айдарда, бистин текши үредүбисти, текши билгиристи ла текши культурабысты бийиктедери сүрекей керектү сурак. Бу суракты бүдүрерге амадап, театрдын дирекциязы башка-башка предметтер аайынча студияда кыска өйдин курстарын ачкан. Ол курстарда орус ла алтай тилдерге, текши историяга, театрдын историязына ла литературага үренгенис. Онон башка ылгый театральный предметтерге (хореографияга, јүске грим саларына, актердын ижине) база үренгенис.

Бисти үреткен бир кезек үредүчилерди эске алындым. Текши историяга Иван Семенович Толток үреткен. Уроктын темазын јарлайла, кандый да чаазын дөөн, учебник төөн көрбөй, бойы ла куучындайтан. Бис онын куучынын угуп, тукү качан, јебрен чактарда болгон керектерди көслө көрүп отыргандый, ол керектерде кожо турушкандый бодойтоныс.

Алтай тилдин үредүчизи Таисья Макаровна Тощакова болгон. Мен орус школдо үренген кижии алтай тилге туктурулып ла такылыжып туратам. Је удабастан темиге бергем.

Таисья Макаровна бу јажымда меге эки такып үредүчи болгон. Калганчы катап Москвада В. И. Лениннин адыла адалган государственнй педагогический институтта алтай тилге үреткен, учында ол филология наукалардын кандидады болгон. Онон јаан оорыйла јада калганына, эмдиге јетире кунугып јүредим.

НЕДЕН БАШТААР?

Бистин театральный предметтер аайынча билгирис орто кемине једип келген. Кандый бир пьеса тургузарга күчибис јеткедий болгон. Је неден баштаар? Кандый пьеса тургузар?

Бу сурак биске ла бистин баш режиссерго Иван Степанович Забродинге амыр бербей турган. «Театр албатынын јүрүминин историязы» деген сөстөрдик учурын билип те турган болзобыс, је тургускандый алтай пьесалар јок. П. В. Кучияктын «Тузак» ла «Тартыжу» деген

эки пьесаы бар да болзо, је олордын идеяный учуры јабыс болгонуна автор бойы јѳпсинбеген.

Ол жылдарда агалу-ийиндү Васильевтер тургускан «Чапаев» деген кино жаңы ла экранга чыккан. Бис оны сүрекей сонуркап ла јилбиркеп көргөнис. Чапаев Уралдын суузын кечип болбой, актардын огынап божогонына арай ла ыйлабай, кородоп туратаныс.

Бир күн эртен тура театрға јуулдыс. Бистин баш режиссер Иван Степанович Забродин жарык чырайлу, омок-сеген базаып турды. Ол нени де шүүнип алганын бис сезип турдыс.

— Нөкөрлөр! Бис «Чапаев» деген пьесаны тургузарға шүүнип турус. Слер не деп сананып туругар? — деп, биске сурак тургусты.

Бистен сөс айдар кижии чыкпады. Анча-мынча болгон кийинде Иван Семенович Толток отырган јеринен турала, столдын јанына базаып келди. Ол нени айдарын сакый бердис.

— Чапаев — бистин албатынын национальный ат-нерези ле мағы болуп јат. Айдарда, оны областьтын бастыра албатызы, бастыра јурттары көрөр лө билер учурлу. Је эмди тургуза оны областьтын бастыра јурттары көрөр аргазы јок, ненин учун дезе, ол јурттарда киноаппараттар јок. Андый аппараттар жаңыс ла аймактын төс јерлеринде тургузылган. Айдарда, «Чапаев» деген пьесаны тургузала, областьтын бастыра јурттарына көргүзери — бистин задачабыс болуп јат.

Мынайып ишти «Чапаевтен» баштаарға келишкен.

«ЧАПАЕВИ» ТУРГУСКАНЫ

Пьесаны кычыарын баштадыс. Пьесаны кычырып божодыс, је јарамыкту рольды талдап алган кижии билдирбеди. Иван Степанович ончобысты лапту ајыктайт. Рольдорды ол бойы көстөди. Бис бу јајыска бир де роль ойнобогон улус сакылталу ла тым отырдыс.

Эки тил билер кайлык укту Иван Леонтьевич Хабаров Чапаевти ойнооруна көстөлдди. Онын адыютантын, Петьканы, Василий Егорович Маскин ойноор болды. Комиссарды — Алексей Павлович Какин, генералды Василий Герасимович Табаков, штабс-капитанды — Иван Павлович Кучияк, шпионды — Ольга Степановна Сарина, Чапаевтин командири Еланьди — Еремей Тадышев ойноор болды. А меге роль келишпеди.

Рольдор үлелген... Репетициялар башталды. Шак ол керегинде эки учуралды эске алынадым.

Чапаевтин сүүген кожоны «Кара кускун» болгон. Ол бурказын полго јайала, көнкөрө јадала, удабас болотон тартыжуны канайда өткүрери јанынан картазын тургузып, «Кара кускунды» кунукчыл кожондоор тужында, бис сценанын ары јанында јергелей туруп алала, ого јөмөжип туратаныс.

Экинчи учурал: ойноп турган артисттер бойынын рольдорунун сөстөрүн булгабас ла јарт билерине колбулу. Је јиит артисттер булга-лып ла јастырып туратан. Мен јаан роль ойнобой турган кижн пьеса-нын сөстөрүн лаптап ла кичееп угатам. Кандый бир артист сөстөрүн булгап, туктурулып, таппай ла турза, керектү сөзин айдып беретем.

Анайып арга јоктон суфлер (сөс айдаачы) боло бергем. Јартын айтса, тургускан бастыра пьесаларды бис суфлер јоктон ойногонус. Баштапкы репетициялар орус тилге өдүп турган. Иван Степанович рольды ойноп турган улустаг сөсти јарт ла чокым айдарын, согултаны чике тургузарын, эрмектин темин билгир тузаланарын кыйалта јок-тон некейтен.

Анайда некеери де чын. Бис студияда үренер тужыста уур сөсти јенгил айдарга, тил такылышпазына артикуляция деген уроктор өт-көнис.

Јиит артисттер бойынын баштапкы рольдорын сүрекей кичеенип ойногондор. Слектакль јакшы тургузылган. Иван Леонтьевич Хабаров Чапаевти, Василий Егорович Маскин Петьканы анчада ла јакшы ойногон-дор. Улус спектакльди изү уткып, сүрекей јараткан.

«Чапаевти» алтай тилге тургусканын улуска көрөргө лө угарга јил-бүлү болгон. Оны алтай тилге ол тушта театрдын литературный бө-лүгин башкарган мундус сөөктү Иван Эдоков сүрекей јарт ла чокым көчүрген. Городнын алтай тил билбес улустары бистин пьесаны јил-биркеп ле сонуркап көрөтөн.

Театрдын јолы ачылган. Тоомјыга бек турган! Область ичинде ал-баты-јонго јорыктаитан өй јеткен.

ЈОРЫКТА

Баштапкы јорыкка коллектив кичеемкей белөтенген. Бастыра ја-нынан ајарынган, шыйдынган. Баштапкы јорыкка бисти облысполкомдо культура бөлүгинин заведующийи, эмди јада калган, Алтайга јарлу бичиничинин Лазарь Васильевич Кокышевтин адазы, Василий Константи-нович Кокышев үйдешкен.

— Нөкөрлөр! Јорыгар ырысту ла тузалу болзын! Областын ал-батызы слерди сакып јат. Искусствонун ла театрдын культурный је-димин бийиктедигер! Уйтатка түшпегер!

Оңдойды көстөп, Кадынды өрө мантаттыс. Себи-Оозына јетире солун јерлерди экинчи катап көрүп келдим. Оңдой аймакта јаткан артисттер төрөл јуртын көрөргө сүүнип, коолодо кожондожып бара-дат. Мен де төрөл Кумжулунын одожынан өдөргө, сүүнип бараатым.

— Себи бажы мөңкүлик. Онын экинчи ады дезе Јал-Мөңкү болор. Алтай улус озодон бери бу ажуну байлап, оны алкап, минген адынын јалынан кыл јулул, агашка буулап јүретен — деп, бистин ортобыста

эн жаан жашту артист, Ондой аймакта Талдуда жаткан Лакшы Кыпчакович Быйхыев жартап турат.

Ондой. Клубтың эжигинде жык-толтыра улус. Улус солун ойын көрөргө эрте жуулган эмтир. Олор бисти жылу уткыган. Кажызы ла кол сунуп, эзендежер күүндү.

Жаан удабай, спектакль башталды. Бистин ойыныбысты көрөргө жуулган улус жаан байрамга келгендий отырды. Олор көрөргөн лө ко-кырлашкан, ортозынан жарсылдаган каткы да угулып турды.

Көжөгө ачыларда, адару чылап күүлеп турган залда кенете тымык боло берди.

— Петька, комендантка бар! — деген Чапаевтин баштапкы ла сөстөри угулып, жалмажында үлдүлү, кара папахалу сценага чыгып ла келерде, «Чапаев, Чапай!» — деген үндер угулып, изү колчабыжула уткугандар.

Чындап та, Иван Леонтьевич Хабаров Чапаевке сүрекей бүдүштеш болгон. Көрөөчилердег болгой бис бойыс та Иван Леонтьевичтин ойынын көрүп тура бу чын ла Чапаев бойы болбой деп, бүде беретенис.

Василий Егорович Маскин бойынын ролин — Петька Исаевти — база да жакшы ойногон. Жартын айтса, Василий Егорович бастыра жанынан жайалталу артист болгон.

Ол жорыкта бис Куладыда, Жолодо, Кениде ле Кан-Оозы аймакта болгоныс. Бисти кажы ла журтта сүрекей изү уткугандар. Колхозчылар абралу аттар жегип, бисти бир журттан коштой жаткан журтка жетирип туратан. Кезик учуралда олор кызыл маанылу ла чыгартулу улустарлу келетен. Жорыкташ кезикте түнде де болуп туратан. Спектакль тургузатан журтка коштой жаткан журттардын улустары келип, бистин келеристи ажындыра жарлаганча жанатандар. Колхозтордын правлениелери бистин спектакльди бүткүлинче садып алала, акказын төлөп беретен.

Бу жорыкта бир кезек каткымчылу учуралдар санаама кирет. Бистин баяныс Андрей Григорьевич Быковский кемнен де эки кас садып алган болтыр. Бис олорды эки-үч күнге чыгара тартып жүргенис. Олор биске неме коштоорго, отырып барарга жаан чаптык эдип турды.

Бир катап карануй түнде Урсулдын суузын кечип жатканыс. Бу ла тужында кастар кижинин кулагы тунгадый каактажып, Урсул дөбөн учкылай берген. Мыны уккан-көргөн Андрей Григорьевич кастардан да тыг калактап, олорды ойто тудужып берзин деп, бисти жайнаган. Канайдар, жаан кижинин жайнузынан мойноорго жарабас. Урсулдын эки жарадын сындай, өрө-төмөн жүгүрдис, анан-мынан карап көрдис, же кастар кайда да жок, көрүнгилебейт.

— Кайран кастарым, кайран кастарым! — деп, Андрей Григорьевич кородоп, канайтсын, арга жокто бисле кожо оног ары жорыктаган эди.

Ол тушта бис нургулай ла алтай журттарла жүргенис. Бис алтай курсакты билбес эмзис. Оны жаштан ала жип, үренип калганыс. Айдарда,

курсагыс ток-тойу жүргенис. Је бистин баш режиссер Иван Степанович Забродин алтай курсакка темикпеген. Ол — орус кижги. Онын учун бу жорыкта ол курсактан чала кыйналып жүрген. Ол тушта журт јерлерде столувыйлар јок болгон. Иван Степанович орус курсакка кунугып, «Господи, хоть какие-нибудь щи?» — деп, комыдап турар. Је ци алтай јеринде ол өйдө кайдан табылзын.

ЖОРЫКТЫҢ АСТАМДАРЫ

Бу жорык биске, чындап та, јаан тузалу ла астамду болгон. Бис алтай јоныстын јадын-јүрүмиле, кылык-јангыла, ижи-тожыла тереңжиде таныжып, көп туштажулар ла куучындар өткүргенис. Бистин пьесаны көргөн улус спектакльда алтай кожондор ло бијелер јок болгонын темдектеп, топшуур, шоор ло икили болор учурлу деп шүүлте эткендер Айдарда, агылу концерт белетеери керектү башталган.

КОНЦЕРТ БЕЛЕТЕГЕНИ

Концерт белетеери бистин драматический театрдын задачазына кирбей јат. Је албатынын шүүлтезин ле некелтезин бүдүрерге болуп, андый концерттин программазын белетеерине облісполкомнын культура бөлүги ле партиянын обкомынын агитация ла пропаганда бөлүги өп јараткандар.

Неден баштаар, концертти кандый ууламјылу, кандый учурлу белетеер деген сурак бистин јиит коллективтин алдына тура берген.

Чындап та, неден баштаар? Бистин режиссер Иван Степанович, бистер ончобыс — драматический артисттер болгоныбыс. Концерттин программазын тургузар ла баштаар кижги бистин ортобыстан бачым табылбай турды. Је концертти белетеер керек...

Бу ла кызалаңду өйдө бистин театрда литературный бөлүкти Павел Васильевич Кучияк башкарып турган болгон. 1937 жылдын учы. Удабас ла 1938 жыл башталар. Ол тушта мен Павел Васильевич Кучиякты башталкы ла катап көргөм. Таларкак сынду, түлкү бычкак бөрүктү, элик бычкак өдүктү, кара сүрүк тонду, кара костюмду. Мыныла коштой ол быјыраш кара чачту, койу кара кирбиктү, ачык-јарык чырайлу эр болгон. Онын бу темдектерин ле сүр-кеберин мен эмдиге јетире ундыбай жүредим.

— Концерттин программазын тургузарга кўчим јеткенче болужайын. Алтай кожонды кожондоорын, топшуур ойноорын ла кайлаарын бойыма алынайын. Је оноң арызын...

А оноң арызын... Бис билер ле табар учурлу болгоныс. Айдарда, нени де табар ла бедрер керек. Је кайдан табатан, нени бедрейтен? Керекти актердын ижинен баштаарга келишкөн. Бу учуралда ка-

жы ла артист кандый ойынга келижерин ле јараарын бойы көргүзер учурлу. Бу биске јаан ченелтелү, јаан некелтелү иш боло берди.

Удабастан концерттин сүр-кебери көрүнип келди. Јиит артисттер Василий Герасимович Табаков, Иван Павлович Кучияк ла Василий Егорович Маскин акробатикага јайалталу болды. Онон башка Василий Егорович бијеге де јарамыкту эмтир. Ол Алексей Павлович Какинле, Ольга Семеновна Саринала, Евгения Николаевна Тыдыковала кожо украин албатынын «Гопак» деген бијезин ле испан албатынын вальс аайлу бијезин белетеп турдылар.

Табынча иш көндүккен. Эликманар аймакта, Узнези јуртта, јаан биледе өскөн Виталий Федорович Тозыяк гитара ойнооры ла орус бијени јакшы билери јарталган. Кийинде, концерттер өдөр тужында Виталий Федоровичтин от-јалбышту орус бијезин улус сүрекеј јарадып, изү уткып, үзүги јоктон колчабыжып, оны сценадан узак божотпой туратандар. Јиит артист Николай Андреевич Мошкин бойы орус та кизи болзо, је шоор ойнооры ла икили тартары јанынан сүрекеј болгон.

Евгения Николаевна Тыдыковага баштадып, Ирина Александровна Шульгина, Екатерина Петровна Уксегешева япон албатынын бир канча бијезин тургускандар. Бу база јилбүлү ле солун иш.

Анайып бир эмештен бистин концерттин јаан программазы тургузылган. Мени тили јарт ла чокым кизи дейле, концерттин ойынын јарлайтан конференсьеге тургускандар.

Баштапкы концерт. Залда јык толтыра улус. Сценада јарык электрический лампочкалар јаркындайт. Ончозы белен. Ончозынан озо сценага мен чыгар учурлу. Јүрегим чарчалат, тыныжым буулат. Је эл-јоннын алдына мен түнгей ле чыгып јадым.

Мен булгайры өдүктү, торко чекпен тонду, түлкү бычкак бөрүк кийип, сценага мен канча катап чыкпадым деер!

— Павел Васильевич Кучияк алтай кожондор кожондоп берер! — деп јарлайла, бажымды јенгил кекип јүре бердим.

Павел Васильевич сценага чыккалакта, колчабыжулар јызырап турар. Онын алтай кожондорын мен көп катап уккам. Ол бистин бастыра аймактардын диалектеринин кожондорын јакшы билетен. Улус оны јаан көдүрингилү уткыйтандар:

— Бу Алтайда не јараш?

— Кулады деген јер јараш, — деп бойынын кожонын Ондой аймактан баштайтан.

Павел Васильевичтин көксинен чыккан күү јараш та, солун да. Онын кожондорын эзчип, аймактан аймакка залда отыргандар узун јорыкка атанатандар. Топшуур ойногону, комыс соккону ла кайлаганы улусты чек ле кайкадып туратан эди.

Бистин концерттин көп саба үлүзи Павел Васильевичке келижетен. Ол концерттин туркунына сценага төрт-беш катап чыгып, улус сыра-гай ла божотпой турза, кокпырлу кыска чөрчөктөр айдып туратан.

Бойынын билерин артист бир де кысканбай, бир де жажырбай, бисле тен үлежип, кезик учуралда бисти үредип те туратан. Мен Павел Васильевичтин кайлаганын сүрекей сүйөтөм. Кайга үренип аларга бойым да ченежип туратам. Кезикте тууразынан, жажынып алала, араайынан бойым кайлап та туратам.

Менин бу кылыгымды Павел Васильевич билген ле сескен болгодый. Бир катап ол мени јединип алала, тымык комнатага кийдирип келди. Бойынын алдына тургузып, «Кайла, Ваня, угайын!» — деди.

Мен манзаарып, тургуза ла терлей бердим. Павел Васильевичтин көзинче кайлаарга тидинип болбой турдым.

— Је, уйалба да, кемзинбе де. Јазап шүүнип ал. Кейди өкпөнгө толтыра тартынып, табынча кайла... Тилинди кайга келиштире тырландат. Кай, байла, чыгар! — деп, ол мени јөмөгөн.

Мен билеримче ого кайлап бердим. Павел Васильевич кайымды лаптап угат.

— Кем јок. Јараган. Эмеш көгүстей кайла. Онон, кайлаар тужында бажынды өрө көдүрип ал. Кейди көндүрө божот! — деп, меге бойынын эп-сүмезин айдып ла јартап турды.

Мынын кийинде, Павел Васильевич мени каа-јаада сценага чыгарып, бойынын ордына кайладып туратан. Је мени кайга үреткенин ол кайда да, кемге де айтпаган. Кайда да, кемге де мактанбаган.

Алтай музыкальный инструменттерге бастыразына ойноп билетен јайалталу артист јагыс ла мени эмес, өскө дө јииттерди үреткени јажыт эмес. Анайып Ондой аймактан келген Тонкуров Јорукчы комус ойноорго үренип алган, а Николай Андреевич Мошкин дезе, шоор ойноорго ло икили тартарга түрген темиге берген.

Виталий Тозыяктын от-јалбышту бијезиле концерт божойгон.

Мынайып бистин концерт бойынын јолын ачкан. Улуска јараган.

«КӨДУРИЛГЕН СОЛОК»

Концерттер белетегениле коштой бис М. А. Шолоховтын «Көдүрилген солок» деп романы аайынча спектакль белетегенис. Бу пьесада Чортон таадакты (дед Щукарди) ойногон Василий Егорович Маскин јайалтазы бастыра јанынан көрүнгөн.

Чортон таадак сценада көрүнип ле келгенде, залда отырған улус изү колчабыжып, үзүги јок каткыла уткыйтандар. Чындап та, Чортон таадактын кийими, чырайы ла ойыны сүрекей каткымчылу. Бу таадактын кылыгын, керегин ле салымын улуска јарт ла чокым јетирерге Василий Егорович сүрекей албаданган ла кичеенген. Айдарда, Василий Егорович акробат, бијечи ле артист — үч јанынан јайалталу кижиле бол-

гон. Мен бодозом, бу артисттин жайалтазы учына жетире жаңы ла жайылып ла тыгып турар тужында јада калганына мен эмдиге жетире кунугып жүредим.

М. А. Шолоховтын бичиктери, анчада ла Чортон таадактын сүр-ке-бери П. Кучияктын творчествозына жаан салтарын жетирген. «Оролор» деген пьесаны бичиир тужында Павел Васильевич Чортон таадактын ок шулмус, каткымчылу, кокпырчы, тапкыр ла чечен тилдү таадакты көргүскен. Бу таадакты сценага чыгарын улус энчикпей сакып туратан.

Алтай журттарда колхозтор тӱзӱлгӱнин ле ого буудак эдип, удурлажып турган оштӱлерди Кучияк бойынын «Ороларында» илеге чыгарган. Мен колхозтын председателин Эптешкенов Сӱмелӱни ойногом. Ол бастыра бойынын ижин ле амадузын колхозко шок жетирерге, онын тыгыырына ла ӱрӱ ӱзӱрине буудак эдерге ууландырган. Онын бу каршулу кылыгын ла шӱӱлтезин јарт көргүзерге сӱрекей кичеенген эдим.

— Бистин де журтта андый кылыкту улус база болгон. Олор колхозтын общественный малына шок эдип, ӱнӱтийин де ӱлтүрип туратан — деп, пьесаны көргӱн улус айдыжатаны санаама эмди де кирет.

Айдарда «Оролор» ол ӱйдӱ журт јерлерде классовой тартыжу ӱдӱп турганын јарт көргүскен.

Анайып бистин репертуарга экинчи спектакль кожулган. Эмди бис эки спектакль ле бир концерт көргүзер аргалу боло бергенис. Алтай театр бир алтамнан ичкери јолын баштаган.

«Кӱдӱрилген солок» деген пьеса алтай театрда советский классикадан тургускан баштапкы спектакль болгон. Мынан ары бистин театр орус классикадан кандый бир пьеса тургузар аргазы јарталган.

«КУКУРТ»

Бис којойымдардын ла мещандардын кижии јескингедий ле уялгадый јадын-јүрүмин ле кылык-јагын иле көргүскен пьесаларга ајару салар деп шӱӱштибис. Онын учун Н. Островскийдин: произведениелерин кычырып ла талдап баштадыс.

Учы-учында онын «Кӱкүртти» тургузары јанынан бирлик јӱп ја-радылган.

Рольдорды ойноор улус кӱстӱлгӱн. Кабаниханы — Анна Петровна Алтарыкова, Тихонды — Виталий Федорович Тозыяк, келдин, Катеринаны — Ольга Семеновна Сарина, онын дублӱры (солыйтан кижии) — Ирина Алексеевна Шульгина, којойым Дикойды — Иван Леонтьевич Хабаров, оны солыйтан кижии — Јорукчы Тонкуров, Варвараны (Кабаниханын кызын) — Екатерина Павловна Уксегешева, солыйтан кижии — Евгения Николаевна Тыдыкова, Кудряшты — Василий Семенович Кыстаев, ус-механик Кулигинди — Иван Павлович Кучияк ойноор болгон. Мен Дикойдын јеенин — Борис Григорьевичти ойногом.

Бу пьесада Кабаниханы ойногон Анна Петровна Алтарыкованын артистический билгири ле јайалтазы сўрекей иле јарталган. Кабаниханын кылык-јаңын ла озогы јаңды ычкынбай, айыл-јуртына, бала-барказына тўбек, кыйын-шыра јетирген куурмакту шўўлтезин Анна Петровна лапту ла чике кўргўскен.

Анна Петровна бойы соок чырайлу кижиде. Кабаниха болуп кабактарын жемире кўрөлө, кўстўрин кадалгак, чырайын соок эдип кўргўндө, уулы Тихонго кизирт эдип чуулданганда, залда да отыргандар чочый беретен.

Бу ок пьесада алдамыр ла једикпес сагышту барыняны ойногон јиит артист Клавдия Матвеевна Эндокова бойынын јайалтазын ла билгинин база јарт кўргўскен. Пьесада Клавдия Матвеевна сценага јўк ле бир катап кўрўнип те турган болзо, је «Ончогор тамыга тўжереер, от-јалбышта кўйереер» — деген каргышту сўстўри отырган улустын өкпө-јўрегине кату томурлатан.

Бастыра пьесада эн каруулу, эн учурлу ла тўс роль — Катеринанын сўр-кеберин, кылык-јаңын кўргўзери болгон. Оны јиит артистка Ольга Семеновна Сарина ойногон. Мынын алдында ол јўк ле ооктобыр ойноп туратаны санаама кирет. Је јаан каруулу ла тўс рольды Ольга Сарина баштапкы катап бу пьесада ойногон.

Којойым Кабаниханын садучызын, Кудряшты, Василий Семенович Кыстаев ойногон. Кудряш јайым јўрўмди сўгўенин, којойымдардын кыйынду кылыгын јаратпай турганын, Кабаниханы керекке бодобой, оныла удурлажып, Варяла экў бу јурттан качала, өскө јерге барып, ырысту ла јайым јўрўм баштаарга амадаганын алтай артист мўрлў јураган.

Театрдын репертуары там элбеп те турза, је су-алтай пьеса јок эмезе ас болгон. Онын учун јиит коллективтин алдында алтай пьеса тургузары јанынан курч сурак тура берген.

«ЧЕЙНЕШ»

1937 јыл тўгенип, 1938 јыл башталды. Бис репетициялар өткўрип, концерттин программасын јаңыртадыс.

Мындый кўндердин бирўзинде Павел Васильевич кўлўмзиренип, неге де јаан сўўнип, бисле кыкырлажып, омок-седен кўўндў базат. Онын мынайып сўўнчилў ле жеңил базып туратанын бис азыйда ас кўрөтўнис.

— Ийт-Кулак нени де шўўнип алтыр, нөкөрлөр, онын бу жеңил базыды тегин эмес. Темдектў! — деп, Јакшы Кыпчакович Быйхыев биске јарлайт.

Чындап та Павел Васильевич нени шўўнип алганы бисти јилбиркедип ле соныркадып ийди. Ол биске нени айдарын сақып турдыс.

— Бүгүн тўште «Чейнеш» деген пьеса кычырылар. Автор бойы кычырар! — деген сўнчилу жар угулды.

Мендей-шиндей курсактанып алала, пьесаны кычырар ойди сакый бердис.

— Је, нөкөрлөр, мен пьесаны кычырайын. Слер лаптап-кичееп угаар. Кайда келишпес, кайда жарабас, айса болзо, жастыралу жерлер бар, — ончозын темдектеп алыгар. Учунда меге айдып береер! — деп айдала, Павел Васильевич пьесазын кычырып баштады.

Автор баштапкы ла картинаны кычырып баштаарда, биске агаштуулу Алтай, агын суулар, кобы-жиктер көрүнип келди. Је кеен-жараш Алтайда байлар, койойымдар, камдар жокту улусты кыйнап ла базынып турганын жангы пьеса жакшы көргүзет. Јоктулар базынчыктаг жайымдаларга бойлорынын өштүлериле тартыжат. Алтайда Совет жан тургузари учун классовой тартыжу — гражданский жуу өдөт.

Павел Васильевич пьесаны жангыс ла кычырган эмес. Бу пьесада туружатан улустын кылык-жанын, куурмак-шүүлтезин көргүзип, оморды сценада канайда ойноорын јартап берген. Кезикте кычырыжын токтодып, отырган јеринен тура жүгүреле, Бөрөгөш кам отты канайда алкаганын, оттын кажы жаныла базатанын, канайда мүргүйтенин чокумдайт.

Көп учуралдарда автор столдо јаткан пьесаны көрбөй, кандый-бир рольдин сөстөрин айдып ла ойноп, сценадан ырада жүре беретен.

Бу алтай тилле бичилген, алтай жүрүмге учурлаган баштапкы јаан пьеса болгон. Бистин баш режиссер алтай тилди, алтай улустын кылык-жанын ла јадын-жүрүмин јетире билбес кижн болгон. Андый учуралда автордын болужы јогынан Иван Степановичке күч болгоны јарт.

— Јажнай бу туру! — деп, Павел Васильевич мени ийнимнен таптады. — Козуйт — бойым болорым. Чейнеш... Чейнеш... Акыр, Чейнешке кем жарагай не? — деп, бистин кыстарды ла үй улусты ајыктап, омордын алдыла араайынан басты. — Бу отыры! — дейле, Ольга Семеновна Саринаны колынан тутала, бут бажына тургузат.

Су-алтай пьеса белетеп баштаганыска бис сўйнип турдыс. Репетициялар өдөт. Је бу репетициялар автордын болужы јогынан база да көндүкпес. Озо баштап бис репетицияны жүк ле баштапкы картина аайынча өткүрип турдыс. Бу картинада алтай кожондор до, күүктин үни де, шоор до угулар, ыраакта турган кырлар да бозорыжар учурлу. Керек агаш аразында өдүп јат.

Удабай Новосибирсктен композитор Алексей Михайлович Ильин келген. Ол пьесада учурап турган бастыра кожондордын сөстөрине агылу күү-музыка чүмдеген. Кожондордын аайы анайып јарталган.

Эмди бу картинанын декорацияларын жураар керек. Анда агашту кобылар ла суулар көрүнер учурлу. Бу журуктарды театрдын журукчызы Александр Андреевич Каланаков сўрекей келиштире ле чокум жураган.

Блашту срак картинада учураган. Бу картинада кам Бөрөгөш,

жайзан Козуйт, којойым Песков, старшина Күскенек ле онон до өскөлөри Чейнешти кудалап, јокту Содоннын айлына келгилеп јат. Чейнешти аларга турган Козуйттын уулы Јажнай кудалап келген улусла кожо јок болгон.

— Јажнай кудада кожо туружар учурлу! — деп, баш режиссер блаашкан.

— Јок, Иван Степанович, андый јанжыгу орус јондо бар. А бистин алтай јангда андый неме болбой јат! — деп, автор јөпсинбей салды.

Репетициялар ла белетеништер өдүп турды. Спектакль беленге једип келген. Је бастыра ол репетициялар ла белетеништер авгордын болужы ажыра өдөт.

Спектакль белен, баштапкы премьера городто өткөн. Ого ума јок көп улус јуулган. Јиит артисттер бойынын рольдорын јакшы а јарт ойноорго бастыра билгирин, эпчилин ле бар аргазын салган. Спектакль өткөнчө, Павел Васильевич сценадан бир де ырабай, бисти токунадып, јалакай ла килемкей сөстөр айдып, бар-јок күчиле болужып ла јөмөп турган. Байла, онын учун ол күнде сүрекей кичеенип, сүрекей јакшы ойногонуыс. Спектакль улуска сүрекей јараган.

Пьесада турушкан бир кезек артисттердин ойынын темдектеерге турум. Чейнештин энезин, Баланканы, Анна Петровна Алтарыкова ойногон. «Күкүрт» деген пьесада казыр, кара сагышту Кабаниханы ойногон кийинде, ого Чейнештин јалакай ла эрке энезин ойноорго келишкен. Артистке эки башка кубуларга, эки башка јүзүнденерге јенил эмес болгону јарт. Је Анна Алтарыкова бойынын ролин јаан јайапталу ойноп, бастыра көрөөчилерди сүүндирген. Јокту кийимдү, карагуй айылда, оттыг јанында отырып алала, үй кижии тере уужап, мынайда комыдалду кожондойт:

Койдыг кату терезин
Јымжак эткен күч колым.
Курсактан аштап өлбөскө,
Иш бүдүрген күч колым...

Козуйттын үйин ле Јажнайдын энези Чөөчөйди Клавдия Матвеевна Эндоева ойногон.

Эр-јакына төлүдем чыкпас, өрө турган күнди көрбөс Чейнештин адазын, Содонды, Јорукчы Тонкуров ойногон.

— Эскиде, јайзандардын ла којойымдардын бийлеген јангы тужында бистин де адаларыс Содондый ок базынчыкта јүргөн — дежил, спектакль божогон Содондый улус куучындажып туратаны санаяма эбелет. Мынаг көргөндө, Јорукчы Тонкуров бойынын ролин база мөрлү ойноп, амадузына јеткен.

Јакшы Кыпчакович Быйхыев кам Бөрөгөшти ойногонуын аңылу темдектеерге турум. Бу актер каткымчылу рольды ойноорго тыг бол-

гон. Кам Бөрөгөш көрүнип ле келзе, улус жир ле каткыда отыратан. Ол Бөрөгөш камнын кулугур кылыкту болгонын, мекечизин ле сүмөлүзүн улуска чындык жураган ла көргүскөн.

Бир каткымчылу учурал санаама кирет. Бис ол тушта Кош-Агаш аймакка жорыктап барганыс. Бир катап эгирде, кандый да бир журтта база ла «Чейнешти» тургусканыс. Жуулган улус көп болгон. Отырар жер жедишпей турарда, бис тышкары ойногонус.

Пьесанын экинчи бөлүгү башталган. Бу бөлүктө Чейнешти кудалап жат. Бөрөгөш кам кудага кожо туружып, үйгө ончозынаг озо киреле, «Кайракаан! Талкан күлин төжөнгөн, таш очогын тайанган! Ак-сары атту от-эне, алтын тонду ар-жалкын! Кирер бистиг жолыбысты буудактан жайладыгар, жанар бистиг жолыбысты некелжүдөг корыгар! Кайракан!» — деп, аракылу тажуурду тудунып, отты айландыра базып, чөгөдөй түжүп мўрүй берди.

Лакшы Кыпчакович эжиктен кирип жадала, бозогого бүдүрилеле, арайдан ла көнкөрө жыгылбай, кайра тартынарда, чачагы эжикке кыпсылып бөрүгү калбандап, артып калган.

Эежике кысталып калган бөрүкти алар арга жок. Канайдар?... Кежеэзи сырайып, Бөрөгөш кам айдар сөзин таппай турды.

— Кудай салымду адабыс, Слер эжикти алкаарын ундып салдар! — деген Павел Васильевичтин үни бу ла тужында угулды.

Андый сөстөр пьесада жок болгон. Ле бу сөстөр Бөрөгөш эжикке кысталып калган бөрүгин алзын деп айдылган. Лакшы Кыпчакович бу сөсти сезип ийбей база.

— Улген кудай, үч курбустан, умай эне, ак жайык, Алтай-кудай! — деп алканып, тажуурда аракызын алган бойынча, кысталып калган бөрүкти ушта тартала, эжиктен чыга конгон. Анда, эжиктин ары жанында, мендей-шиндей бөрүкти бажына кептей кийип алала, ойто түрген сценага чыккан.

— Эжиктен кирген кысталбазын! — деп айдала, тажуурда аракыдан чачылга эдип, Лакшы Кыпчакович бойынын жерине отыра түшкен. Ойын оног ары көндүгө берди.

Мындай кызаланду айалгаларда Павел Васильевич ле Лакшы Кыпчакович тапкыр ла эпчил болгондору бисти сўрекей сўундирип, аргадап туратан.

— Кудай салымду адабыс, Слер бөрүгерди кептей кийип алыгар! — деп, бу учуралдыг кийинде бис Лакшы Кыпчаковичти жаантайын андып туратан эдибис.

Пьесада турушкан Ольга Семеновна Сарина — Чейнешти, Виталий Федорович Тозыяк — Караны, Василий Семенович Кыстаев — койойым Песковты, Николай Николаевич Параев — старшина Кўскенекти, оног до өскө артисттер жакшы ойногонуын спектакльди көргөн улус жаантайын мактагылайтан.

Яңыс ла Лажнайдын жаан үйин — Базымды ойногон Екатерина Петровна Уксегешеванын ойынын улус жаратпай туратан. Ол орус тилге жайылала, алтайлап чокым айдынып болбой туктурулып турар. Байла онын учун онын ойынын жаратпаган болгодый. Бу мындый тутакка эмдиги жаңы театрдын жаш актерлоры кыйыш жогынан жаан ажару эдер учурлу деп бодойдым.

КАТАП ЛА ЖОРЫКТА

1938 жыл. Јараш жай башталган. Бистин коллектив катап ла жорыктаарга шыйдынып алган. Бу тужында Кош-Агаш, Ондой ло Шебалин аймактардын журттарына жүргенис. Јол коомой болгонынан улам Улан аймакка једип болбогонис.

Бистин репертуарда «Чейнеш» ле элбек концертный программа болгон. Н. Островскийдин «Күкүрттин» де көргүзип жүрер эдис, је бистин элбек декорацияны ла ойын тужында тудунар-кабынар театралный бутафорияны алып жүрер машина јок болгон.

«Чейнештин» ады-јолы ла магы областътын бастыра журттарына јарлалып калган. Улус оны көрөргө сүрекеј сақып, јилбиркеп турганы биске ажындыра јарт.

Ондойды көндүре өдөлө, Чике-Таманның алдына једип бардыс. Көрзөм, кайыр-каскак јылым таштар турат. Олорды томыра узун јылан жылып баргандый, койрык-тейрик јол көрүнип јадат.

— Бис ол јолло чыгарыс. Лаптап-эптеп отырғылап алыгар. Машинадан бек тудунгылагар! — деп, Павел Васильевич бисти јакарып турды.

Кызык бурулчыктарды өдүп, корым таштарды ажып, Чике-Таманның боочызына чыктыс. Машина токтој берди.

— Кудай салымду адабыс, Слер бу жаан боочыны, жаан ажуну алкап бир-эки сөс айтсагар! — деп, Павел Васильевич Јакшы Кыпчаковичти көкүдип турды.

— Айландыра ажулу ада Алтайга баш болзын!

— Эбиреде боочылу эне Алтайга баш болзын! — деген алкышту сөстөрди айдып, Јакшы Кыпчакович јалбак таштын үстине байдастанып отырып алала, кабакту шилдин оозынан төрт толыктап чачылга эдип турды.

Угар болзобыс, Чике-Таманды анайда алказын деп Јакшы Кыпчаковичти Павел Васильевич ажындыра белетеген эмтир. Алкышту сөстөрди де бойы айдып берген.

Эскиде бу боочыны ажыра кижі јойу эмезе тан атту жүрер орык јол болгон. «Таманың чике тургул! Таштан тайкылдың, јолдон јаскалдың!» — дежетен. Онын ла учун бу ажунуң ады «Чике-Таман» болуп калган! — деп, Павел Васильевич јартайт.

Мен ол тушта Чике-Таманды баштапкы ла катап ашкам. Мынан, Чике-Таманның үстинен, бастыра Алтай көрүнгендий билдирген. Курайдын ла Кош-Агаштын куба чөлдөрүн ле ак сүттинг аңданып јаткан Чуйдын суузын база кайкап барададым.

Кош-Агаш аймактын төс јери. Айландыра телкем чөлдөр. Ыраакта кип-килинг кырлар. Мен өлөңдү ле агашту јерде өскөн кизи бу јерге эписинбей турадым. Је бу јерде мал-куш, бала-барка азыраган албаты јуртап јат. Бис оморды јаңыс ла јыргадарга ла соододорго келген эмезис, омордын көксине јараштын салтарын сыйлап келгенис. Бис өй лө јаны јүрүм керегинде спектакль тургузар учурлу. Айдарда биске иштенер керек.

Эгир-бозом кирген. Спектакль башталган. Баштапкы ойында Ботпой. Јалакай ла Чейнеш туружат. Омордын комыдалду ла јайналганду кожондоры угуларда, «көөркийлердин кожоңы кандый коо, јүрүми кандый кунукчылду!» — деп, улус залда шымыражып, тым отыра берген.

Ол јорыкта бис Кош-Агаш аймактын бастыра јурттарына јүргенис. Казах албатынын јадын-јүрүмин, той-јыргалын баштап ла мында көргөнис.

Бир јуртта тойго учураганис. Бисти тойго кычыргандар. Той түште болгон. Бис көп улус бастырабыс барарга ујалганис.

— Айтканаарга рахмат болзын! — дейле, Павел Васильевич јакшы Кыпчаковичти ле мени ол тойго апарган.

Солун јердин, солун албатынын той-јыргалын көрөргө биске сүрекеј јилбүлү. Айылга кирип келеристе, анда отырған улус ончозы бут бажына туруп чыгала, баш кекејтип бисти уткуган, чокчойто чогуп салган јастыктардын үстине отырзын деп, кол јайып өрө кычырган. Борбуйдан урган кымысла, ылбырада кайнаткан койдын эдиле күндүлеген. Бир аксагал јаан күндүү эдип, бистинг тепшиге ылбырада кайнаган койдын бажын салган. Ол тойдо мен кымысты баштапкы ла катап јаан сонуркап ичкем.

Ондой аймак биске таныш. Бис мында алдында јүргенис. Бу аймакка једип келеристе, төрөл јуртыска јанып келгендий бодолгон. Бу јерде бистин көп тоолу таныштарыс ла нөкөрлөрис бар. Бистинг коллективте бу јерден көп тоолу јиит ишчилер бар. Спектакльдан озо эмезе ол божогон кийнинде улустын ижи-тожы, јадын-јүрүми керегинде оноң ойто бистинг ойын-јыргалыс, алтай культуранын өзүми јаынан узак куучындар өдүп туратан.

Шебалин аймак мениң төрөл јерим. Камлак — бу аймактын калганчы јаан јурты. Оноң ары, Кадын кечире, Эликманар аймак башталып јат. Ол өйдө Камлактын бойында алтай улус ас јуртаган. Алтай улус Кичү ле јаан Камлак деген эки алтай өзөктө лө Кумжулуда јуртап туратандар.

Камлакка једип келдис. Ылгый орус улусту јурт алтай тилге тургузылган «Чейнешти» көрөргө јуулары алаңзылу болгон.

— Је, Ваня, сен бу јердин кижизи, не деп бодоп туруң, улус јуулай не? — деп, нөкөрлөрим алаңзыгылап менен сурагылайт.

— Улус, байла, јуулар болбой! — деп, бойым да алаңзылу айдындым. — Акыр, мен таныш нөкөрлөриме јарлап көрөин! — дейле, јуртты өрбө бастым.

Су-алтай тилдү Конон Семенович Тарошин колхозтын председатели адамның сүүген најызы болгон. Колхозтын конторазына кирип ле келдим.

— О, бистин Ваня келген. Је, ойын-јыргал болор бо?

— Онызын мен слерден сурап угарга келдим.

— А незин сурайтан?.. Улус болор. Бастыра колхоз болор. Слердин кассир келзин. Акказын алзын.

Улус јуулып келди. Олордын ортозында чурана ла балалайка тудунган јииттер көрүнөт. Клубтын эжигинде, так јерге токтойло, бойбойыла мөрөйлөжип, аайлу бије-јыргал баштап, сүүнгилеп ле ойноп турдылар.

Мыны көрүп ийеле, бистин Виталий Федорович энчикпей барды. Ол баянист Павлик Шагаевскийди једингенче јииттердин ортозына кирип, бијелеерге музыка сурады. Баянның көкүдүлү ле сүүнчилү баштапкы үндери угуларда ла, Виталий Федорович от-јалбыштый айланып, ончо јонды оморкодып, бије тееп баштады.

— Көрзөң кандый! Алтай да уул болзо, је бистенг, орус уулдардан, артык бијелеп јат. Оноң үренип алар керек! — деп, јииттер Виталийдин бијезин јарадып ла мактап турдылар.

Спектакль божогон. Көргөнин шүүжип, оңдобоонын јартажып, улус бисти ууй тутат. Бистин алаңзыганыс калас болды.

— Гражданский јууның өйи тужында Кара ла Козуйттый көс кырына көрүшпес өштүлер алтай јеринде көп болгон! — деп, ол өйдө партизандар болгон Василий Степанович Горемыкин, Даниил Максимович Соколов, Прохор Васильевич Вилисов, Василий Иванович Кадочников ле Григорий Петрович Попов танкылажып, көргөн пьесаны шүүжип ле јарадып турдылар.

Јииттер катап ла бијеге кирген. Чурананың үнин балалайка селип,

балалайканы баян селип, олор таң атканча бијелеген. Бис, артисттер олорды танецтерге үредип, база таң атканча турушканыс.

— Бу ойынды биске апарып көргүзеер. Бистин улуска солун болор! — деп, Кумжулуда «Кызыл Чолмон» колхозтын председатели Василий Васильевич Караматов бисти сурап турды. Же жаңыс ла Кумжулунын бойында бу пьесаны көргүскедий жарамыкту тура жок. Кичү-Камлакта школдын эки жаан туразы бар. Ого келигер. Кумжулунын улусы ончозы оноор барар. Абралу аттар белең. Удабас ла једип келер!..

Је канайдар, сурактан кыйарга болбос. Анда үч өзөктин улусы јуулар. Барбаска болбос. — Је, Ваня, јолды башта. Сенин чыккан-өскөн јеринди барып көрөөк — деп, Павел Васильевич баштапкы абрага отырды.

Артисттерди тарткан абралар Кичү-Камлакты өрө көндүкти. Алдындагы аттын тугазында күзүңги шаңкырап ла кызыл флаг элбиреп турды. Андый ок күзүңги ле кызыл флаг калганчы аттын тугазында база болгон.

Камлактын бир кезек јиттери бисти үйдежиң, кожо келип јатты. Олордын көп сабазы Виталийдин бијезин база катап көрөргө лө ого үренерге амадулу болтыр. Койрык-тейрик јолды өрө чыгадыс. Андамында чурана, балалайка, баян ойноғоны, кокпырлу ла каткымчылу кожоң кожоңдоғоны Кичү-Камлактын кобы-јиктерине торгулып, агашташка жаңыланып турды.

Кичү-Камлактын баштапкы айылдары көрүнип келди. Көк теңерини көстөгөн ак-боро ыш школдын јанынан чөйилип турды. Толтыра эт салган эки казан очокто кайнайт. Узун сапту агаш суску тудунган Саламчы таадак мүнди табакка үстөп урат. Жаңы ла сойгон јылкынын терезин чеденге артып салтыр.

Бисти уткуурга, бистин ойынысты көрөргө үч өзөктөн јуулган улус чымылдый кыймыражат.

— Нөкөрлөр! Тугаандар! Бүгүн биске солун айылчылар — артисттер келген. Алтай жаңыс аайынча олорды чай-тусла, чеген-сүтле, эт-јуула күндүлеектер. Айылчыларды өрө отырғызаар, аш-тусты амзаткар — деп, Саламчы-таадак күндүлү сөзиле уткуды.

Ол күн жаңыс ла эңирдин туркунына бис эки ойын тургусканыс: күн ашкалакта концертти, бозом киргелекте «Чейнешти».

— Бу Бөрөгөш кам бистин јерге камдап јүрген Манталай камга түңгей болгодый. Төрөөндөр эмеш пе? Акыр, оны сурап угар керек! — деп, Саламчы-таадак ла Кудачы јөптөжиң турат.

— Унинен уксам — уулым, бүдүжинен көрзөм — өскө. Бу сен кандый казыр кылыкту. Айылду-јуртту болзон, база анайда кылынарын ба? — Адам мени бүгүн жаңы ла көргөндий кайкайт.

Топшуур соккон, кайлаган ла кожоңдогон Павел Васильевич бистин

жердин улузына ончобыстанг артык жараган. Солун кай ла чөрчөк угарга оны ла кам Бөрөгөшти ойногон Лакшы Кыпчаковичти жаандар айылда-рына апарган. Анда омор таг атканча, күн чыкканча кай ла чөрчөк ук-кандар. Јашөскүрим дезе, кара тобрак казылып агданганча, здар таг атканча бијелеген, ойногон, соодогон.

БАРНАУЛГА ЈУРГЕНИ

1939 јыл. Коллектив катап ла јорыктап барарга белетенет. Бир катап мындыј јар болды: «Эртен он часта текши јуун өдөр. Коллектавин бастыра члендери кыйалта јоктон јуунда туружар учурлу». Је кандый суракты шүүжетени, јуунды неге учурлаганы айдылбаган.

— Нөкөрлөр, јуун башталып јат. Ончогор текши залга киригер! — деп, баш режиссер Иван Степанович јарлады.

Театрдын бастыра коллективи түрген јуулган. Мында ок обрис-полкомнын культура бөлүгинин начальниги Василий Константинович Кокушев отырды. Кандый да јаан учурлу сурак шүүжетени билдире берди.

Угар болзо, керектин учуры мындыј эмир. Бу ла июль айда крайдын төс городында, Барнаулда, театрлардын көрүзи өдөр. Анда бистин јит театр туружары керегинде коллективке кычыру келген эмир. Эмди ол көрүге кандый репертуарлу, кандый пьесалу баратанын јөптөөр керек.

Айдарда «Чейнешти» апарар. Оны јакшы көргүзерге, лапту беле-тенер керек. Ой ас. Көп лө болзо, јарым ай. Бис «Чейнешти» көп тө катап көргүскен болзобис, је оны учына јетире ойнобой турганыс бил-дирип турган.

Катап ла репетициялар, катап ла белетениш... Түндү-түштү иш. Амыры јок иш ойто ло башталды. Бир канча өйдин бажында беле-тениш божоды. Барнаулга атанар өй јеткен.

Барнаул. Краевой драматический театр. Мында театрлардын кө-рүзи өдүп јат. Өскө театрлардын артисттеринин ойынын көрзин, тем ле ченемел алынзын деп, бисти јаан театрлардын артисттеринин көрү-лерине божодып турганы макалу. Бу биске сүрекеј јарамыкту. Бис, чындап та, канча күндерге улай өскө театрлардын пьесаларын көрүп, бойыстыг текши билгирсти элбеткенис, өскө артисттердин эп-сүмези-ле танышканыс.

Көрүнин калганчы күни. Бүгүн бис «Чейнешти» көргүзер учурлу. Эмир. Сегис час. Көжөгө эмди ле ачылар... Мен көжөгөнин кырынан залда отырган улусты шыгалап көрдим. Спектакльдин башталарын сақып отырган улус залда јык толтыра болды. Омор адарулар чылап күүлејип турды.

Сценада калганчы белетеништер өдөт. Баштапкы бөлүкте ойной-тон артисттер ле оркестр бойынын јерине туруп ла отырып алды.

Бисте ол тушта скрипкадан, баяннан ла трубадан турган кичинек оркестр болгон. Оны композитор А. М. Ильин башкарып, бойы рояль-да ойногон.

— Коркыбагар, жалтанбагар. Сөс блаашпай, озолобой, бой-бойоорды сакыжып билип туругар! — деп, Павел Васильевич ла Иван Степанович бисти канча ла катап жакыгылап турдылар.

Оркестр ойной берди. Көжөгөни ачарына Иван Степанович колын жагып ийди. Спектакль башталды.

— Ой, какая красота, какая природа! Какое чудо! — деген кайкамчылу сөстөр көжөгө ачыларда ла кулагысты сүүндирип ийди.

Чейнеш, Ботпой, Жалакай, Кара ла Лажнай турушкан баштапкы ойын бийик кеминде өдөт. Артисттердин эптү-тапкыр ойыны улуска жарап турганы сезилет.

— Анайда ла ойногор! Ойыннын текши тебүзин жабызатпагар! — деп, пьесанын авторы бисти арай ла окшобой, сүүндирип турды.

Ойыныс жараганын ла келишкенин сезип, бойыс та сүүнип турдыс. Је өткүре сүүнерге арай ла эрте. Спектакль жаңы ла башталган, учына јетире эмди де узак. Айдарда, чындап та, ойыннын тебүзин жабызатпас керек.

Экинчи бөлүк база ла оркестрдин ойногонула башталган. Бу спектакльда кожондор ло музыка-күү сүрекей көп болгон. Олор спектакльды жарандырып ла кееркедип јат. Бистин спектакль жарымдай музыкалу болгон дезе, јастыра болбос.

Мында бир каткымчылу учурал болгон. Бөрөгөш отты алкап, камдап ла турды. Бу ла тужында:

— Чего он горланит, кого изображает? — деген үн кенете угулды.

Оны уккан Јакшы Кыпчакович «А?» — деп, ол кижии јаар кылчас көрөлө, санаа алынып, ойто ло камдай берди.

Чындап та, бис пьесаны орус јеринде тургузар тужында, улуска либреттолор үлеп туратаныс. Анда пьесанын учуры орус тилле кыскарта бичилген болгон. Алтай тилди билбес улус пьесаны көрүл отырала, кандый учурал, кандый керек өдүп турганын билерге оны либреттоло тундештирип, онын аайы-бажин ондоп алатан. Бу да тужында андый болгон. Либреттоны ол өйдө радиокомитеттин председатели болгон Борис Николаевич Кайрский (Попов) тургускан.

Кыскарта айтса, бис ойыннын бийик тебүзин учына јетире ычкынбадыс. Бир де булгабай, бир де јастырбай, жаңыс кеминде ойноп, пьесанын учына чыкканыс.

Ойын токтогон. Көжөгө жабылган. Залда бир кезек ойгө тымык. Онон кенетийин мөндүр жагандый колчабыжулар јызырай берди. Көжөгө катап ачылды.

— Автора, авторка! — деген кыйгылар угулды.

Павел Васильевич сценага чыкты. Эки колын төжине јаба тудунып, бажын кекип, улуска жеңил бажырала, јана басты. Колчабыжулар токтобойт.

Павел Васильевич пьесада турушкан бастыра артисттерди ле пьесаны тургускан баш режиссерди Иван Степанович Забродинди сценага, көрөөчилердин алдына, катап кычырды.

— Молодцы, алтайцы! — деген кыйгылар залдаг угулып турды.

Залда отырған бир кезек улус сценага чыгара жүгүрүп келеле, ав-торго, Иван Степановичке ле бистерге чечектер бергилейт.

Колчабыжулар эмдиге ле токтобойт. Залдагы улус бастыразы бут бажына туруп алала, бисти уткуйт. Павел Васильевич сценанын кырына чыгара базала, залдагы улусты бастыразын кучактап тургандый эки колын јайа салып, ојто төжине јаба тудуп, терен быянду болгоным көргүзүп, араайынан тескерлеп баскан.

Сценада эмди жагыс ла бис бойлорыс арттыс. Павел Васильевич тын жүрексип, токтодынып болбой, сценала бир эмеш ары-бери базат. Онон ончобысты јергелей тургузып, алдыбыска чыгара басып келди.

— Нөкөрлөр!.. Нөкөрлөр!.. Слердин көрүмжилү ойынаар учун акту жүрегимнен быян болзын! — дейле, эки көзин алкандарыла јаба тудунып, сценадан түрген жүгүре берди...

Эртезинде жюри көрүниг итогторын шүүшкен. Көрүде турушкан бастыра театрлар ла артисттер ого жуулан.

— Театрлардын краевой көрүзининг итогторы аайынча, баштапкы јер ойротский национальный театрга «Чейнеш» деген пьеса учун берилип јат! — деп, жюри јарлаган.

Жюри «Чейнешти» бийик баалап, ол ло 1939 јылда театрлардын Москвада өдөтөн Бастырароссийский көргүзүүлериине јөптөлгөн.

Бу јиит театрдын јаан жеңүзи болгон. Је П. В. Кучияктын «Чейнежи» јогынан бу жеңу болбос деп бодойдым. Айдарда П. В. Кучияк бойынын «Чейнежи» ажыра бу јаан жеңүни јиит театрга сыйлап берген деп айдарга келижип јат.

МОСКВАГА ЈУРГЕНИ

Москва. Төрөлистин төс јери. Оны көрөргө кем амадабаган, кем күүнзебеген?! Ол өйдө Москваны көрөргө бистин коллективке јаан ырыс келишкен.

1939 јылда, сентябрь айда, театрлардын Бастырароссийский көрүзине туружарга бис Москва атанганыс. Јолой Сибирьдин телкем јалан-дарын, Уралдын каскак кырларын көрүп, Россиянын эн јаан, эне суузын — Волганы кечип барганыс.

Москвага једип келдис. Айдары јок суунип турдыс. Элден озо В. И. Лениннинг Мавзолейине барып, улу башчыны көргөнис. Баштапкы

күндерде Москванын театрларына, музейлерине ле концерт өдөр залдарына жүргенис. Бу биске јаан ырыс ла сүүнчи болгон.

Театрлардын бастыраоссийский көргүзүлери баштала берген. Бис өскө коллективтердин бир канча пьесаларын көрүп койдыс. Бистин бйис база жууктап келетти. Ле бистин сүүнчибис карандыра кайылып турды. Декорация, театральный костюмдарла риквизиттер эмдиге јетире келбеген.

Бир катап Татар АССР-дин артисттеринин ойынын көрүп отырганыс. Спектакль божогон кийинде, бир јаан јамылу кижн сценага чыгала, јарлаган

— Нөкөрлөр! Албатылар ортозында керектердин айалгазы кезем коомойтыган. Театрлардын Бастыраоссийский көргүзүлери бүгүнги күннен јабылып јат. Көргүзүлерге келген театрлар бойынын јерине тургуза ла јанар учурлу!

Ол ло сентябрь айда Күнбадыш Украинаны ла Күнбадыш Белоруссияны Польшанын пандарынын базынчыгынак јайымдаары башталган. Кажы ла тунде Москванын төлкем оромдорыла бистин черүлер ле жуучил техника барып јатканын бойыс көргөнис.

Экинчи јанынан бистин театральный костюмдарды, риквизиттерди ле декорацияны экилип јаткан башка вагон кайда да, кандый да станцияда туруп калган. Бойынын бйинде Москвага келбеген. Бу эки шылтактаг улам бистин театр бастыраоссийский көргүзүлерде туружып болбогон.

Москваны жүк ле көрөлө, «Чейнешти» көргүзип болбой, эрикчил-кунукул күүн-санаалу јанып келерге келишкен. А «Чейнешти» көргүскөн болзобыс!.. Ончобыстан артык Павел Васильевич кородол туратан. Орөкөннин кородол јанганына мен эмдиге јетире ачынып жүредим. Ол јорык биске јаан буудакту ла ачымчылу болгон.

ОБЛАСТЬТЫ АЖЫРА, ОБЛАСТЬТЫ ӨТКҮРЕ

1940 јылда јераш јайдаг ала орой күске јетире бис Кемеров ло Новосибирск областьтарда јорыктаганыс.

Бу јорыкка су-алтай программа белетегенис. Элден озо концерттин программаны солыйрга ла јарандырага келишкен. Программадагы орус номерлердин ордына алтай номерлер коштыс. Бу керекке Павел Васильевич бойынын кысканып билбес болужын база јетирген.

Маре «Сары каян» ла «Тенгеринин текези» деген каткымчылу ла коппырлу кыска эки чөрчөк айдып береле, оны орус тилге кочурип берген. Јорукчы Тонкуровты комус согорына үреткен. Афанасий Афанасьевич Тыдыков дезе икили тартып, байат албатынын кожондорын кожондогон. Бу номер ого сүрекей келишкен. Ол бойы байат укту

кижин.

Балетмейстер Зарайская жүзүн-башка албатылардык танецтерин тургускан. Анда Ольга Семеновна Сарина, Евгения Николаевна Тыдыкова, Клавдия Матвеевна Эндокова ла Ирина Алексеевна Шульгина зрчимдү турушкан. Орус улуска каткымчылу ла јилбүлү болзын деп, Јакшы Кыпчакович Бөрөгөштин камдаар эдип программага база кошконыс. Јакшы Кыпчакович Бөрөгөш кам болуп, чек ле кәндүккен. Кезик арада токтоорын да билбей, ойинег өдө дө беретен.

— Кудей салымду адабыс! Токтогор, болор! — деп, сценанын ары јанынан кыйгырып, кокпырга шылтай, оны токтодып алатаныс.

Мен бу программада конференсье ле болуп арткам. Је алдындазына көрө, менин ижим чик јок кәлтөгөн. Кажы ла алтай номердин учурын орус тилле улуска јартап берер керек.

Јагыс ла «Чейнеш» ле Виталий Федорович Тозыяковтын от-јалбышту бијези солынты јоктон арткан.

Бу бистин областтан ажыра, областтар өткүре Улаган јар јорыгыс болгон. Анда јаткан карындаштык албатылар бистин ойынысты сүрекей изү, сүрекей јакшы јараткан, солун ойын-јыргал көргүскөн учун биске јаан быйандарын айткан.

КАЙРАЛДАР

Анна Петровна Алтарыкова Кабаныханы ла Баланканы ойногони керегинде мен айткам. Ол андый кезыр ла кара сагыш кылыкту рольдорды ойноорго сүрекей јайалталу артист болгони быжу. Кийинче ол андый ок учурлу өскө дө рольдор ойногон. Олордын тоозында анча да ла Васса Железнованы сүрекей чике ле чокым ойногон. Јакшы ижи ле ойыны учун Анна Петровнага «РСФСР-дин заслуженный артисти» деген ат-нере адалган. Андый ок ат-нере театрдын баш режиссерине, Иван Степанович Забродинге база берилген.

Бу эки артистке андый ат-нерени бергени јолду ла јарамыкту. Је театрдын ижини көдүрерге бастыра јанынан јөмөшкөн, ады-јолы јарлу артистке, бичинчиге, драматургка ла үлгерчиге Павел Васильевич Кучьякка кандый да кайрал берилбегени кайкамчылу ла кунукчалду. Эзен жүрген болзо, ол јаан кайралга једеринде эмеш те алакзу јок. Је эмди бис оны качан да кайралдап болбозыс... Ачымчылу...

ЈААН ЈОРЫКТЫН ЈОЛДОРЫ ОЙТО УЛАЛЗЫНИ

Эмди бистин областной национальный драматический театр ойто орныктырылган. Эмди анда аңылу театральный үредү божоткон јиит улус иштеп јат. Бу бистин культурный жүрүмисте јаан једим. Олор албатынын творчествозына тайанар, онын культуразын бийик көдүрер, РСФСР-дин бичинчилеринин областной организациязыла бек колбулу болор, алтай пьесаларды элбеде тургузар ла јаан јорыктын јолына јаан-кыдан чыгар деп, төрөк иженип турубыс.

ОЗОГЫЗЫН ОЙГОРТЫП

КЕЛЕР ОЙГО КЕРЕКТҮ

Сондоп калган оок албатылардын экономиказын ла культуразын түрген көдүрерине болужыгар деп, улу Ленинниг кереес жакылтазын орус албаты бүдүрип койды. Эмди ороондо сондогон албаты жок. Бастыра албатылар бийик өскөн экономикалу ла чечектелген культуралу болуп калды. Албатылардын качан да болбогон карындаштык бирлиги төзөлдү.

Төрөлинин бу улу једимдерин терен билип аларга ла бийик баалап јүрерге, кажы ла кижы бойынын өскөн јеринин ле албатызынын историзын билер учурлу. Је алтайлардын историзынын јүк ле очерктери бичилген. Текши историзы эмдиге јетире бичилбеген.

Шак онын учун бис билерис ле күчис јеткенче историзыбысты шиндеер ле ол керегинде бичири деп күүнзейдис. Эмдиги ле келер өйдөги јаш үйеге бу сүрекеј керектү ле тузалу. Төрөлин сүүри төгнниг үстинде турган төрт кайыгнан ла төрдин бажында обоо күлден башталып јат деп, тегин айдылган эмес.

Историзыбысты шиндеерин ле үренерин төрөл јерис нениг учун Алтай деп адалганын билип аларынан баштаарга келижер деп бодойдыс. Алтайдын адын академиктер, профессорлор ло јарлу тюркологтор В. Бартольд, Б. Владимирцов, А. Гумбольдт, Г. Конкашпаев, О. Молчанова ла Э. Мурзаев шиндегендер. Алтын деген сөстөн улам Алтай деп адалган болор дејип, олор шүүлтезин бичигендер.

Алтайдын ады керегинде эмди де јүзүн башка шүүлтелер айдылып турган учун бис база бойыстын шүүлтебисти айдалы. Бу керектен бис туура турарга јарабас. Јеристин ады керегинде бис көп јылдарга шинжү өткүргенис, көп катап сананганыс.

Јебрен түрк ле азийгы моңол тилдерде «Ал» деп сөс јаркынду кызыл дегени. Азийгы моңол тилде «Алт» дегени ле јебрен түрк тилде «Алтун» дегени — алтын. Азийда алтын деп сөстин төзөгөзи бу эки тилде түңгей эмтир.

Јебрен түрк тилде «Алтун Йыш» дегени орус тилге «Алтайская чернь» деп көчүрилип калган. Азийда түрктөр Алтай деп сөсти Алтун

деп айдатаны мынан јарт көрүнөт. Јебрен түрктер бир тууны «Алтун Хан» (Алтын туу) деп адагандар. Кан-Оозы аймактын јеринде бир бийик туу эмди де Алтын туу деп адалат. Јебрен түрктер оны Алтун Хан деп адаган болор бо?

Моңол тилде «Ай» деп сөс сүреен көп дегени. Бу сөсти «Алт» (алтын) деп сөскө кожуп ийерде, Алт + ай (Алтай) — алтыны көп деп сөс бүткен болордон маат јок. Моңол тилде «Алт» деп сөскө «Ан» деп сөсти кожуп ийерде, «Алтан» — алтыннан эткен деп сөс бүткен. Дах деп сөсти кожуп ийерде, «Алтадх» — алтын кошкон деп сөс бүткен.

Јарлу шинжүчилердин бичигенине ле озогы түрк ле моңол тилден алган темдектерден көрзө, Алтай деп ат алтын деп сөстөн улам адалганы јарт эмир. Је бу сөс јебрен түрк ле азийгы моңол тилдерде төзөлгөзи жагыс болгоны база јарт көрүнөт.

Бу эки тилдин алтын дегенин учурлап айткан түнгей сөстөриле жагыс өйдө Алтай деп адалган ба, эмезе кажы бирүзинин сөзиле озо адалган ба деп, бис ылгабай јадыс. Кажызы да озо адалган болзо түнгей эмей.

Алтайды албатынын кожоңында ненин учун Кан Алтай деп адап турганы керегинде јүзүн башка шүүлтелер болгон. Је бирлик шүүлте эмдиге јетире айдылбаган ла бичилбеген.

Алтайлар көп катап јуулаткан, улустын каны көп төгүлген. Онон улам олардын јуртаган јери Кан Алтай деп адалганы керегинде шүүлтелер болгон. Је көп јылдардын туркунына өткөн шинжүлер бу шүүлтени јартабаган. Је бу шүүлтени кезик улус эмди де јарадып јат.

Каан деп сөстөн улам Кан Алтай деп адалганы керегинде база шүүлте айдылган. Је алтайлап каан деп сөс түрк тилде каган, моңол тилде хан деп айдылат. Бу үч сөсти шиндеп ийерде, ол шүүлте јарабас деп билдирген.

Моңол ло түрк тилдерде келижер сөстөр табылбаган. Өскө тилдерди шиндеерде мындый сөстөр табылган: Иран тилде кан деп сөстөн түрк тилдерде канал деп сөс бүткен. Индияда хинда тилде ганг деп ле корей тилде канг деп сөстөр суу дегени.

Је Алтайдын сууларын ла көлдөрин бу Ганг ла канг деп сөстөргө келиштире Кан деп адаган болордон маат јок деп сананалы. Бийик Туулар ненин учун суу деп сөслө Адакан, Эјекан, Кайрыкан, Бабыркан, Чаптыкан ла Солтукан деп адалатан? Туулу Алтай бүткүлинче ненин учун суу деп сөслө Кан Алтай деп адалатан.

Јебрен түрк тил бу суракка јеткил каруу берет. Мун јылдар мынан озо турк тилде кан деп сөс көп учурлу болгон. Јебрен түрк сөзликте бу сөс керегинде мынайда айдылат: Күмүс кан-мөңүн казып алатан јер. Фазиат кан-килемји бүдүп чыгатан јер.

Күмүш ле алтын деп сөстөрдиг текши бир учурын жебрен түрктөр байлык деп, бириктире айдатан болгон. Онойдордо, байлыктын ла килемжинин чыгатан јерин озор кан деп айдатаны билдирет. Азыйда алтайлар база онойдо айдатан болгодый. Оног улам озор төрөл јерин байлык ла килемји беретен јер деп, Кан Алтай деп адаганы билдирет.

Алтын деп сөстөн улам Алтай деп адалган, килемји ле байлык бүдүп чыгатан јер деп, Кан Алтай деп, чүмдеп адалган јерде јуртаган улус јеринин адыла алтайлар деп адалганы јарт. Бу ат азыйгы сүүмјизине ле ижемјизине келишкен, келер өйдөги салымына келишкен.

Ненин учун јеринин адыла бойлорын аданган дезе, јаантайын јууладып турган улус өлтүриштег ле олјодон качып, Алтайдын тууларында коруланган. Тынын корыган туулардын адыла бойлорын аданары јолду.

Је азыйда јүзүн башка шинжүчилер ле јорыкчылар оок албатыларды бойлоры јангыдан «ачарын» ла јангы аттарла адаарын кичеегендер. Алтайлар база онойдо, јангыдан көп катап адаткан. Алтайлар кандый аттарла адатканын билерге, озордын кажы ла бөлүктери керегинде айдалы.

1. Теленит деп адалганы. Моңолдор алтайларды ончозын теленгуд деп адаган. Бу сөс көп тооло айдылган. Сөстин учында гуд дегени көп тоонын кожолта учы. «Н» ла «Г» буквалар коштой турганда, алтай тилде јангыс «н» буква айдылатан. Темдектезе, моңолдоп тенгери, алтайлап тенгери, моңолдоп Кангай, алтайлап Кангай деп айдылат. Моңгол деп сөсти эмди ле моңгол деп бичип отырыс. Алтай тилде сөстин учында Д буква айдылбайтаны база јарт.

Шак оног улам, моңолдордын теленгуд деп адаган ады алтай тилде теленут деп айдылып турган. Орус тилде Н буква јок болгонынан улам ол буква јогынан телеут деп айдылып ла бичилип калган.

Моңгол тилде теленгуд, алтайлап теленут ла орустап телеут деп айдылып турган јангыс сөс үч тилде үч башка айдылып турала, үч сөс болуп калган. Азыйда јангыс атла адалып туратан улус оног улам үч башка атту болуп, алтайлар теленит ле телеут деп база адалып калган.

Алтайлар азыйда ончозы телениттер деп адалганы орус шинжүчилердин бичигенинен көрүнөт. Джунгариянын историязын бичиген Н. Златкин алтайларды ончозын теленут деп адап турган. Джунгарияда теленуттар јирме алты оток болуп бөлүнген, кажы ла оток бойында јайзангду деп, Н. Златкин бичиген. Оскө дө орус шинжүчилер алтайларды теленут деп бичигендер.

Моңолдордын теленгуд деп адаган алтайларды орустап телеут деп адап турганы база јарт. Туулу Алтайда јуртаган улусты орустап таутелеут деп адаганы Таутелеутский волость бар болгоны керелейт.

Ол ок өйдө Күнбадыш Сибирьде журтап жаткан алтайлар монгол тилде теленгуд, орустап телеут деп адалып турган, телеутский волось база бар болгон. Чөлдөрдө журтагандар телеут деп, Туулу Алтайда журтагандары таутелеут деп адалганы јарт көрүнөт.

Монголиянын границазынан ала Сибирьдин күнбадыш жаказына јетире журтаган улус монгол тилде теленгуд деп, алтай тилдин фонетиказына келиштире теленгит деп, орустап телеут деп адалганы јарт билдирет. Казактарла кожо журтаган майдандар, кыпчактар ла өскө дө алтайлар теленгиттер деп адалганы казахтардын историязынан текши јарлу. Јокту теленгиттер Пугачевтын черүзи деп адалып турган улуска барып кожула берген деп И. Есенберлин бойынын исторический романында бичиген.

2. Телеут деп адалганы. Алтайлар монголдоп теленгуд деп, орустап телеут деп адалганы керегинде айтканыс. Је телеут деп адайтаны база јүзүн башка бөлүктелип туратан. Оны мындай темдектер көргүзөт.

Туулу Алтайда журтаган теленгудтар (теленгиттер) таутелеут деп, өскө јерлерде журтагандары тегин ле телеут деп адалып туратан. Алтайларды татарлар деп адап турган өйдө тууларлу јерлерде журтагандары јыштын татарлары деп, өскө јерлерде журтагандары тегин ле татарлар деп адалып туратан.

Алтайларды калмыктар деп, јастыра адап турган өйдө Туулу Алтайда журтагандары кара калмыктар деп, чөлдөрдө лө јабыстай јерлерде журтагандары ак калмыктар деп адалган. Кышту деп сөстөн улам кыштымдар деп адалган өйдө тууларлу јерде журтагандары кара кыштымдар деп, өскө јерлерде журтагандары ак кыштымдар деп адалган.

Кыштым деп адайтаны мынайда башталган. Олор јайгыда малын одорлодып, тайгаларда агашту јерлерде журтап јадарда олордын тоозын бичиир ле каланын јууп алар арга јок болгон. Кышкыда јангыс јерде журтап јадарда олордын тоозын бичип ле каланын јууп алар аргалу болгон. Онон улам кыштуда журтаган улус кыштымдар деп адалган.

Волостьтор тазоблип турар тушта телеуттар (теленгуттар) журтаган јерде бир волость Аккыштымский деп адалган. Кыштап јадатан јер деп сөстөн улам адалган Кыштовка деп јурт ла Кытовский район эмди де Новосибирский областьта бар.

Теленгуд (теленгит) деп адаткан алтайлардын ла телеуттардын сөөктөргө бөлингени сыраңгај түней. Теленгиттердин тодош, кыпчак, меркит, көбөк ла өскө дө көп сөөктөри телеуттарда ончозы бар. Олордын адалган аттары, байлаган байлу аттары ончозы түней.

Тогус сөөктү улус журтаган јерде Тогусский волость, тас ла төрттас сөөктү улус журтаган јерде Төрттасский волость ла Тастарский волость бар болгон. Төрттастар журтаган јерде эки суунын бирүзи Биі Төрттас, экинчизи Кул Төрттас деп адалган. Ол суулар эмди де ол адына келиштире Јаан Тартас ла Кычинекек Тартас деп адалат.

Јаан орус јурттарга јуук, орустарла кожо јуртаган телеуттарда бичикчи улус бар болгон. Баштапкы абыстар, үредүчилер ле бичиичилер олордон болгон. Баштапкы алтай бичиичи М. Чевалков телеут болгон. Олордын бойларынын да бичигени, орус тилден де көчүрген бичиктери алтай тилге сүрекей чокым бичилген. Литературный алтай тил олордын бичигенинен башталган. Теленит ле телеут тил текши жаңыс чокым алтай тил.

Эмдиги алтайларды азыйда бир өйдө моңолдоп теленгуд (алтайлап теленит) деп, орустап телеут деп адаган, олор бастыразы алтайлар болгон деп бу темдектер јарт көргүзет.

3. Туба деп адалганы. Сайаннын тууларынын ары јанында јуртаган бир ук улус јүзүн башка атла Дубо, туба, туффа деп адалган. Олор тазыл казып, јилек терип, азыгын јойу сүредип јүретен аңчылар болгон. Эмдиги Чой аймактын јеринде јуртаган алтайларды јүрүминин айалгазы аайынча олорго түңгей деп, онон улам тубалар деп, В. Радлов адаган. Је ар-бүткен айалгазы түңгей јерлерде јуртаган улустын јүрүми, кийими ле азыранар эп-аргазы түңгей болотонын ајаруга албаган.

Јылкы мал өскүрген аңчылар тууларды ажып, јыштарды өдүп, Алтайга једип келер аргазы јок. Чойдын алтайлары тубалар деп јастыра адалган. Олор озодон бери Алтайда ла Түштүк Сибирьде јуртаган деп, көп шинжүлөр көргүскен. Оны мындый темдектер керелейт:

Эң көп улусту јүс сөөкту алтайлар азыйда маймандарла, кыпчактарла, өскө дө алтайларла кожо казахтардын ортон јүс деп биригүзинде болгонын казахтардын историязы көргүзет. Онон бөлинип, Јүстер деп атту волость төзөгөн. Ондо эки суунын Ак-Иүс ле Кара-Иүс деп адаган. Бий ле Кадын суулардын ортозына келип, јүстер деп волостьту јуртаган. Онын баштапкы јайзагы Чокон деп, казах атту кижжи болгон.

Кондомский волостьтон келген алтайлар Кондошский (Комляшский, комдошский) волостьту, Кузе сууны јакалај јуртагандары Кузенский волостьту (Кузедейден келген болордон маат јок) болгондор.

Волостьтордын аттары аайынча сөөктөргө бөлингени билдирет. Күнбадыш Сибирьде Тогуцкий, Төрттасский ле Тастарский волостьтордон келген алтайлар тогус, төрттас ла тастар сөөкту болуп калгандар. Эмдиги Новосибирск город турган јерде болгон Чагатски ле Тулбердский волостьтордон келген улус чагат ла тибер сөөкту болуп калган.

Бу алтайлар тубалар деп јастыра адалган. Ол јастыраны бис там ары улалтып ийгенис. Чынынча болзо, олор бастыра төс темдектери аайынча Туулу Алтайдын озодон бери јуртаган улустарынан башказы јок. Јаңжыккан јан-кылыгы, адалган аттары, байланатаны ла чүмдеп айдатан сөстөри ончозы түңгей.

Је јуртаган јеринин айалгазы башка болгонынан улам ар-бүткеннинг байлыгын тузаланатан ла иш бүдүретен эп-аргалары өскө болоры јол-

ду. Јеринин айалгазы аайынча жылкы малды көп өскүрбеген улус атты элбеде тузаланар аргазы жок болгон. Онон улам ырада барбай, өскө жерде журтаган алтайларла колбузы ас болгон.

Шак онын учун түндүк райондордо журтаган алтайлардын тили төс райондордо журтаган алтайлардын тилинен эмеш башка болуп калган. Је бу аңгылу башказы Совет јаннын жылдарында табынча јоголып бардаыры.

4. Куманды деп адалганы. Орто чакта Алтайдын тууларынан ала эмдиги Украинанын чөлдөрине јетире журтаган көп тоолу түрктөр Еврогада кумандар деп адалган. Ол адалган ат текши јайылып, бистин орооннын јеринде журтаган түрктөр бойлоры да кумандар деп аданган.

Ол орто чактагы кумандар эмдиги кумандылардын эленчеккумраны болгоны билдирет деп, бис бичиген эдис. Алтайлар бастыразына јуук ол кумандардын биригүзинде болгоны база текши јарлу. Онойдордо эмдиги кумандылар озодон бери алтайларла кожо јангыс биригүнин, јангыс ук улус болгон деп айдарга келижет.

Азыйгы алтайлардын эмди ундылып калган кезик сөстөри эмдиги кумандылардын тилинде бар. Ундылып калган азыйгы алтай кожоннын кезик сөстөри куманды тилде база ундылбай арткан. Ол сөстөр лө кожондор керегинде «Алтайдын Чолмоны» газетте бичилген. Кумандылардын аттары ла өбөкөлөри бастыра алтайлардан бир де башказы жок.

Јанжыккан јан-кылыгы, мал өскүрер, анчада ла жылкы малды тузаланар эп-аргалары бастыра алтайлардан башка эмес. Малдын өнги, јажы ла өскө дө темдектери аайынча адайтаны база түнгей. Је өткөн өйлөрдө кумандылар ол өйдөгү алтай тилди бастыра алтайларла түнгей тузаланган деп, јарт билдирип туру. Табынча оlorдын тили кубулып калган эмтир.

Оlorдын тилинин кубулган шылтагын көрөли. Алтай шкoдордо үренбеген, бистин областъта эмес болгонынан улам алтай газетти кычырбаган, озодон бери төс алтай райондордон ыраак журтаган ийне. Онон улам јангы алтай тилле тен өспөй, азыйгы алтай сөстөрдү элбеде ле узак өйгө артырып тузаланган болгодый. Онын учун азыйгы алтай сөстөр тилинде эмдиге јетире тузаланып турулар.

Бу бастыра темдектерден көрзө, кумандылар чын ла түрктөр, бастыра алтайларла кожо болгон, чын ла алтайлар эмтир. Тили дезе азыйгы алтай тил, өрө айдылган шылтактардан улам эмеш кубулып калганы јарт. Бистин областъта анчада ла аймактарда журтап јаткан кумандылар, анчада ла јаш үйе тили аайынча бастыра алтайлардан башка эмес боло берди.

5. Чалканду деп адалганы. Челкалский волостьтын јеринде журтаган алтайлар чалкандулар деп адалган. Оlorдын тили түштүк алтайлардын тилинен эмеш ле башка. Түштүк аймактарда журтап јатканда-

рынык эмезе ондо иштеп тургандарының тили башка деп билдирбей барат. Је олор озодо кумандыларга јуук, кумандылардан бөлінген де болордон маат јок. Је бу да учуралда олор чын түрктөр, азыйда бастыра алтайларга түңей тилдү чын ла алтайлар болгон деп билдирип туру.

Чалкандулардың башкаланып бөлінген шылтагы баштап айдылган бөлүктөргө сырангай түңей. Ол ок шылтактардан улам, ол ок ээжилери айынча болгон.

Телекейлик капитализм кажы ла ороондо оок укту албатыларды там ла ооктоп, оларды там ла ыраштырып турат. Албатылардың бирлиги кулданаачылардың јилбүзине келишпей јат. Кулданаачы класстың политиказы мындый биригүни јаратпайт.

Бистин ороондо оок албатылар бойында округтарлу, областьтарлу ла республикаларлу болуп, ичбойында бирлигин төзөп алгандар. Онон ары социалистический федерализм айынча көп албатылар бойлоры ортодо бирликти төзөп алган. Је олардың эң јаан једими текши союзный государство төзөп, бирлик Улу ороонду, бирлик албатылар боло бергени.

Империализм албатыларды ооктоп, ортозын ыраштырып, оларды өштөштирип ле јуулаштырып турган өйдө бистин ороондо албатылардың бирлиги там тыгып туру. Албатылардың экономикада, культурада ла јүрүмнің көп бөлүктөринде интернационализи бүдүп калды. Бу једимдердин шылтузында албатылардың качан да болбогон исторический бирлиги төзөлдү.

Бу исторический бирлик — Советский албаты деп бирлик төзөлдө берген өйдө ас тоолу алтайлар алты башка бөлинип адалатанын јаратпай турганыс јолду деп бодойдыс. Јонның төзөмөл ижинде, экономикада ла культурада бирликти там тыгыда өскүрерине албатының ичбойында бирлик керек. Албатының ичбойында бирлиги јаан учурлу керек.

Адаткан аттары башка албатыларда ичбойында бирлик терең ле бек эмес болотоны јарт. Албатының бу өйдөги јилбүзи ле келер өйгө амадузы ол бирликтен јаан камаанду. Ол амадуны бүдүрери учун тартыжуда турумкай болоры ол бирликтен башталат. Јаңы өйдүн некелтези айынча, текши ороонның јилбүзи учун бирлик тартыжары, бирлик амадулу болоры јаан учурлу.

Је бистин историябыс керегинде кезик шинжүчилердин бичигенин кычырарга карыкчалду, ол керегинде айдарга да уятту. Төлөс деп сөөкти телес деп, јастыра бичип алала, теленит деп адалган алтайларды ончозын телестер деп бичип койгоны учурайт. Көжө деп сөөкти кижиде деп, каал деп сөөкти каан деп бичип алала, бичиген улус бойлоры да ондоп болбой, бу ненин учун мынайда адалган деп, онон ары бичигендер.

Чулу мундус деп сости «чулум мундус» деп бичийле, оноң ары сан-башка шүүлте эдип турган учуралдар бар. Улүп деп сөөкти жүзүн башка эдип бичип турала, эмди өлүп деп бичийтенин баштап алгандар. Азиянын албатыларынын историясында текши жарлу меркит деп сөөк база жүзүн башка бичилип турат.

Алтайлар оноң ары ооктолып, Чуй кижги, алтай кижги ле майма кижги деп, бөлүктөп адалып туратан ой болгон. Ле бу бөлүниш түрген токтоп калган. Мындый ооктош ло бөлүниш эмди жок то болзо, азыйгы бөлүништиң арткан-калганы бар. Оны түзедер ой жеткен болгодый. Алтайлардын историязын шиндеер ле бичир тушта азыйгы жастыраларды ла једикпестерди ажаруга алып, олор база катап болбозын деп кичеер учурлу.

Ле бу ойго јетире бистин историябыстың очерктеринде жастыралар ла једикпестер бар болгонын билип тура, оны түзедерин кичеибей турганысты кайкабас арга јок. Кезикте ол керегинде куучындажар да күүнис јок деп билдирет. Ол керегинде куучын баштала берзе, оны керекке бодобой эмезе чаптык неме деп, кыјырантый бередис.

Јуртап јаткан јеристин адын канайда ла өскөртип, канайда ла бичип турган болзо, бис керексибей отырадыс. Кенги деп атту јеристи Теньга деп бичип јадыс. Экинур деп јеристи Яконур деп бичип отырадыс. Ле бу ла јуукта Коркобы деп адап турган јеристи бойлорыс ла Каракобы деп адап алдыс. Јуртаган јерис канайып карара берди деп кайкажып, је оны чын бичиирин кичеибей јадыс. Агажы јок ак јалаң јеристи Каракобы деп адап алганыс жастырадан улам болгонына уйлалбайдыс.

Бу жастыраларды түзедери керегинде сананбай да јадыс. Ол керегинде куучындажар да күүнис јок. Оны база чаптык деп бодойдыс. Оны түзедип алзабыс кайдар дезе, бир ле бичилип калган да, оныла не берижетен деп укаркап ийгенин база угадыс. «Бир ле болгон, ондый ла болгой» деп айдатаныс нени де керексинбес болуп калганысты көргүзет.

Төрөлим деген сөс төрөл јеристен башталат. Чыккан ла өскөн јеристин ады биске кару болор учурлу. Ле бис онын канайда ла адалганын неге де бодобой жүредис. «Калаш ла бар болзо, канайда да едалза, кайдар ол» деп сананатан болорыс па?

Јеристин адынан болгой, бойыс канайда адалып турганысты неге де бодобой јадыс. Озодон бери ойроттор деп, онын кийнинде алтайлар деп аданып жүргенис. Ол адысты алтай кижги, туба кижги, майма кижги, оноң до ары кижги, кижги, кижги деп аданарыстан маат јок.

Бүткен уктарысты ла сөөктөрсоти канайда ла булгаштырып, канайда ла куулта бичип аладыс. Кажы сөөк кажызынан бөлинип айрылганын эмди булгаштырып алдыбыс. Мыны түзедип ле чокымдап алганы этнический историябысты жастыра јогынаң бичип аларына сүрекеј керектү деп бодобой јадыс. Ол керегинде куучынды чаптыксына бередис.

Ороон ичинде оок албатыларда научный терен шигделген ле көп жастыра жогынан бичип алган историязы бар. Бу ойгө жетирө бистин историябыс бичилбеген деп сананарга да күч, айдарга да уятту. Мыны бичиирине амадаган тѳзѳмѳл иштерди ѳткүрбей жадыс.

Историябысты бичип алгадый арга бисте бар. Историктер, этнографтар ла ѳскѳ дѳ керектү специалисттер белетелип калган. Бу ишти бѳдүрерине керектү айалга тѳзѳлип калды.

Лебрѳн ѳйлѳрдѳ ле орто чактарда алтайлардын историязына керектү бичиктер бичилбеген. Онон улам омордын историязын эмди бичиирге күч деп айдыжат. Ле алтайларда бичилген историяга сүрекей жуук темдектер бар. Оморды билгир тузаланганы историяны шигдеерине ле онон ары бичиирине арга берерин аяруга алалы.

Историяны шигдеерине керектү научный аргалардын бирузи алтайлардын сѳѳктѳргѳ бѳлингени. Мыны билгир тузаланзабыс, бис историябысты узак ѳйдѳн бери шигдеп аларыс. Озо баштап сѳѳктѳр аайынча болгон көп жастыраларды тѳзедип алалы. Бастыра түрк албатыларга тунгдесе, алтайлардын сѳѳктѳргѳ бѳлингени сүрекей ууламылу ла чокым.

Озогы куучындар, чѳрчѳктѳр лѳ кожондор алтайлардын историязын шигдеерине база жаан тузалу. Азийгы каргандардын ѳйеден ѳйеге улалткан куучындары чын ла историянын бойы ийне. Чѳрчѳктѳрдѳ букалар ла текелер сүзүшкени эмес, албатылар жуулатканы ла коруланганы айдылат. Алтай кожондор ѳйеден ѳйеге улалган, историязында болгон жаан учурлу керектерди кееркеде айткан бичик ошкош деп текши жарлу.

Кѳп жерлердин, туулардын ла суулардын ады ондо журтаган улустын историязыла колбулу. Оны жеткил тузаланар керек. Онойдо ок тындуларды жахы, ѳги ле бѳдүми аайынча адайтаны кажы ла жерде журтаган улустын јүрүмин, бойлоры ортодо колбуларын кѳргүзет.

Улустын ѳбѳкѳзин ле адын шигдегени омордын историязын билерине тузалу деп, ономастический наукалар узак ѳйдѳн бери кѳргүскен. Алтайлардын ѳбѳкѳлѳри ле аттары жаантайын эмес, јүрүминде болгон жаан учурлу керектерден улам солынып, жагы аттар табылып туратанын, онон улам ѳбѳкѳлѳр кубулганын аяруга алып турар керек.

Туулу Алтайдын текши ономастиказын, алтайлардын сѳѳктѳргѳ бѳлингенин, ѳбѳкѳлѳрин ле аттарын шигдеерин кереги јок неме деп бѳдоп турган ишчилерди, ол тоодо каруулу да ишчилерди, кайкабас арга јок.

Албатынын (кичинек те албаты болзо) историязын бичийтени жаан учурлу керек. Оны баштаарына кичеemelдү белетениш керек. Оны бийик тѳзѳмѳлдү баштаар учурлу. Нени де билбес улус бу керекке туружарынан бойлоры да кемзинер. Мыны анаар-мынаар ла эдетен неме эмес.

Эмдиги өйдөги жаш үйеге ле келер өйдөги улуска бу сүрекей жаан учурлу керек. Бүткүл областьта журтап жаткан улус бойында бичилип калган историязы жок деп сананарга күч. Мыны ончыбыс терек шүүп көрөли. Бу бистинг ончыбыстын керегис.

Е. Чапьев.

**шигжү өткүрер институттын штат-
ный эмес ишчизи.**

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ СОЛУНДАРЫНАН

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

СССР-дин 60-чы жылдыгы орооннын ла албатынын жаан учурлу кўни, КПСС-тин ленинский национальный политиказынын учурун темдектеп, социалистический стройдын јенўлў өзўмин керелейт. Бу жаан учурлу байрам совет албатынын нак јадын-јўрўми ле кўп укту социалистический республикалардын јенўлў ижин темдектейт. Бистин кўп тоолу социалистический литературанын өзўми, ижи-тожы, жаңыс укту албаты чылап, ъскўнин керелейт. СССР-дин албатыларынын литературазы 77 тилле, РСФСР-дин албатыларынын литературазы 50-ге јуук тилдерле ак-јарыкка чыгат. Бу ончозы Октябрьский социалистический революциянын шылтуузы.

Бистин областьтыг албатызына бу ъдўп јаткан 1982 жыл эки катап жаан байрамга келижет. СССР-дин ле бистин областьтын тўзѡлгўнинен бери 60 жылдыгы.

Ўрѡги айдылган байрамдарга учурлай 24 марттан 30 мартка јетире алтай литературанын ла искусствозынын Москвада кўндери бийик кеминде ѡткўн. Партиянын ѡбкомынын качызы нѡк. Б. К. Алушкинге башкарткан делегация Туулу Алтайдын бичиичилери, јурукчылары ле артисттери турушты.

«Литературная Россия» (1982 ј. 26 мартта) газетте Б. К. Алушкинин «Навеки вместе» деп статьязы жарлалды. Автор бойынын статьязында алтай ла орус албатынын јуук најылыгы керегинде айдып тура, областьтын ѡзўмин темдектейт. Алтай бичиичилерге улу орус бичиичилер М. Горький, А. Коптелов, Д. Бедный, В. Шишков, В. Луговской, Я. Смеляков, Г. Марков, И. Фоняков ле оног до ѡскѡлѡри жаан салтарын јетирген деп айдат.

Бу газеттин бу ок номеринде Э. Палкиннин, Б. Бедюровтын, А. Адаровтын, К. Козловтын, П. Самыковтын ўлгерлери ле Б. Укачинин «Убить бы мне голод» деп повезинин ўзўги, «Маадай-Кара» деп алтай эпоско учурлалган јурукчы И. И. Ортоңуловтын ла Владимир Чукуевтин «Алтай чѡрчѡктѡргѡ» учурлалган јуруктары жарлалды.

Бу ок кўндер керегинде «Советская культура» (1982, 30 мартта)

газетте Е. Рубашовтын «Встреча с Горным Алтаем» деп статьясы ла «Литературный газетте» (1982, 31 мартта) «Дни литературы Горного Алтая» деп јетирү жарланды.

* * *

Киев городто украин тилле «Пастух-Богатырь» деп алтай чөрчөк чыкты. Чөрчөкти украин тилге А. Куприенко көчүргөн.

Москвада «Современник» деп издательстводо А. Адаровтын «Пусть живет кедр» деп јуунтызы чыкты. Бу јуунтыга поэтинг орус тилге көчүрилген жаңы үлгерлери ле поэмалары кирди. Бу ок поэтинг «Сибирские огни» (1981 ј., 12 №) журналда Г. Карпунин ле О. Мухина көчүргөн үлгерлери жарланды.

А. Адаровтын кыргыз тилге А. Омурканов көчүргөн «Дорогой отцов» деп үлгери «Советтик Кыргызстан» (1981 ј., 31 майда) газетте чыкты.

Москвада «Правда» издательстводо библиотека «Огонек» (1982 ј., 7 №) журналда Б. Укачинниг «До смерти еще далеко» деп повези кепке базылды. Повестьти орус тилге А. Китайник көчүргөн.

И. Фояков ло В. Трилесский көчүргөн Б. Укачинниг үлгерлери «Аврора» (1982 ј., 1 №) журналда жарланды.

* * *

«Искусство кино» (1981 ј., № 12) журналда Г. Троицкаянын «Музыка Шостаковича в кино» деп статьясы жарланды. Бу статьяда «Одна» деп киного композитор Д. Шостаковичтин бичиген күүзи керегинде айдылат. Бу кино Туулу Алтайда 1931 јылда согулган.

1981 јылда Туулу Алтайдын драма театры Киргизияда јол-јорыкта болгон. Ол керегинде Киргизияда чыгып турган газеттерде көп статьялар жарлалган. А. Жмаевтин «Молодость алтайской сцены» деп статьясы «Ленинский путь» (1981 ј., 13 июньда) деп газетте, О. Быкованын «Диалог с современником» деп статьясы «Советская Киргизия» (1981 ј., 5 июньда), бу ок газетте 21 майда чыккан номерде Туулу Алтайдын театрынын баш режиссеры М. Назарованын «Театр с Алтая» деп статьясы жарланды.

* * *

Правда (1982 ј., 10 мартта) газетте В. Саповтын «Дорогами Алтая» деп статьясы жарланды. Бу статьяда Туулу Алтайда укту эчкилер өскүргени ле Социалистический Иштин Геройы Ј. Тоедовтын ижи-тожи керегинде айдылат.

«Огонек» журналдын төртинчи (1982) номеринде Н. Храброванын «Венок из дубовых листьев» деп статьясы чыкты. Анда Туулу Алтайдын агаш өскүрөөчилери ле агаш белетеечилери керегинде айдылат.

Л. Баштыкова

БАЖАЛЫКТАР

Ю. С. Знаменский. Горно-Алтайский автономный областька
60 жыл. Н. Тодошев көчүргөн

3

ОЛОРДЫН АДЫ УНДЫЛБАС

С. Я. Пахнев. Революцияга келген жол. Н. Тодошев көчүргөн

11

Э. М. Палкин. Москвадагы алтай күндөр

19

УЛГЕРЛЕР

Б. Уначин. Нейтрон Бомбанын «авторы» господин Сэмюэл
Козинге ачык самара

28

Ч. Енчинов. Канла бичилген туују

31

К. Тейлоров. Төрбә журтым. Көбчүнын кожолгы. Сузунш. Аккыш.
Урнерге турум «Уур бескелү сөстөр...», «Книж сананганда...»

33

КУУЧЫНДАР ЛА ОЧЕРКТЕР

Э. Тоюшев. Ол жылдарда

38

В. Тоеинов. Энезинниг энчизи

46

А. Демченко. Чейне керегинде куучын. Н. Тодошев көчүргөн

52

БАЛДАРДЫН ТОЛЫГЫ

А. Ередеев. Ончобуска танылу сөс

64

Б. Белюров. Сабарлардын кожонз. Тижен балага жакын сөс.
Бөлбөлөр. Тагдайдын учуру. Түнде бала мекелеер сөс. Салкын
кычырар сөс. Салкын ураада сөс. От кбнжидер сөс. Көскө чөп
киргенде. Сыймучынын сөзи. Ус келинди алкаганы. Малдын ке-
би. Төбнниг кеби. Ийт кеби. Киске кеби

65

АЛТАЙ КУЛЬТУРАНЫН ИСТОРИЯЗЫНАН

Н. Сабашкин. Алтай театрдын төзблгөнн ле онын алтамдары

71

ОЗОГЫЗЫН ОЙГОРТЫП

Е. Чапыев. Келер бйгө керектү

96

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫН СОЛУНДАРЫ

Л. Баштыкова. Туулу Алтай ла алтай литература керегинде
бичигилейт

106

АРГЫМАК

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СБОРНИК НА АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Редактор Б. Ч. Телесов. Художник И. И. Ортоңулов. Художест-
венный редактор В. И. Ортоңулова. Технический редактор
М. Г. Шелепова. Корректор Г. Елемова.

Сдано в набор 10/IX 1982 г. Подписано в печать II/X 1982 г.
Формат 70×84/16. Усл. п. л. 7,36. Уч.-изд. л. 7,15. Бум. тип. № 2. Це-
на 50 коп. Тираж 1000 экз. Заказ 3087. АН 07398.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-
Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Ком-
мунистический, 27.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Копия перед выдач _____

Суд. гл. № 7. 10296 — 10.000 000.

50 акча

